

శ్రీ రస్తు.

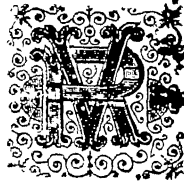
శృంగారరసప్రధానంబగు

భరతరసప్రకరణము

సాంధ్రతాత్పర్యము

శ్రీమాన్ నీడామంగలం తిరువేంకటాచార్యులవారిచేత

సమకూర్చబడినది.

శ్రీమద్దేవరాయ ఆంధ్ర బాషానిలయ

గము

సంఖ్య

ఆంధ్ర యుక్ హౌస్
సుల్తాన్ బజార్, హైదరాబాద్

చెన్న పురి :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలుఅండ్సన్స్ వారిచే

బ్రకటితము.

1932

793-32
TIR-B

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS.

శ్రీ కృష్ణ దేవరాయ ఆంధ్ర భాషానిలయము,
 విలాగము
 విలాగ ముఖ్యము

పీఠిక.

అభినయశాస్త్రమందు దీనికి గావలసినహస్తములు మొదలయినవి చెప్పబడియున్నవి. వానినభినయమునఁ జూపునపుడు భావములను తదనుగుణముగాఁ జూపవలయును కాఁబట్టి అభినయించువారికిని దానిజూచియానందించువారికిని భావజ్ఞానమావశ్యము కావున శృంగారఅలంకారశాస్త్రములనేకముల శోధించి వానియందుముఖ్యములయిన సాహిత్యచింతామణి, ప్రతాపరుద్రీయము, రసార్ణవసుధాకరము మొదలయిన గ్రంథములనుండి ముఖ్యమైనవిషయముల నెత్తికూర్చి వానికి తెలుఁగున అర్థమువ్రాసి భరతరసప్రకరణంబనుపేర ఈ గ్రంథమును బ్రచురించితిమి. శృంగారరసము దానిభావములు మొదలగు వానిని విచారించువారికిని, భరతవిద్యను విచారించువారికిని యిదిమిక్కిలి యుపయుక్తము. అభినయవిషయములను దెలుపు అభినయదర్పణమను గ్రంథము పూర్వమే ముద్రింపబడియున్నది. ఈ గ్రంథమునను యితరఅలంకారగ్రంథములయందుండు నాయికానాయకరసవ్యభిచారిభావాలంకారసహితములగు కొన్నిపదములు రాజమన్నారుగుడిలోనుండు భరతవిద్యాప్రవీణులగు శ్రీసభాపతయ్యగారిచే రచింపబడినవి ముద్రింపబడియున్నవి.

విషయ సూచిక.

విషయము.		విషయము.	
భరతసూత్రం	1	ధీరాధీరమధ్యాలక్షణం	7
విభావలక్షణం	2	ప్రగల్భాలక్షణం	7
అనుభావలక్షణం	2	ధీరప్రగల్భాలక్షణం	7
వ్యభిచారిభావలక్షణం	2	అధీరప్రగల్భాలక్షణం	8
విభావస్థాయిసంయోగః	2	ధీరాధీరప్రగల్భాలక్షణం	8
స్థాయిస్థానభావసంయోగః	3	జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాలక్షణం	8
స్థాయివ్యభిచారిసంయోగః	3	పరకీయాలక్షణం	8
రసలక్షణం	3	పరకీయకన్యాలక్షణం	9
నిష్పత్తిలక్షణం	3	పరకీయపరోధాలక్షణం	9
విభావనిరూపణం	4	సామాన్యాలక్షణం	9
అలంబనవిభావలక్షణం	4	అష్టవిధనాయికానిరూపణం	10
స్థాయిరసాలంబననాయికానిరూపణం	4	స్వాధీనపతికాలక్షణం	11
స్వీయాలక్షణం	4	వాసకసజ్జికాలక్షణం	11
ముగ్ధాలక్షణం	5	విరహోత్కంఠితాలక్షణం	11
మధ్యాలక్షణం	5	విప్రలబ్ధాలక్షణం	12
మానలక్షణం	5	ఖండితాలక్షణం	12
లఘుమానలక్షణం	6	కలహంతరితాలక్షణం	13
మధ్యమానలక్షణం	6	ప్రాప్తితభర్తృకాలక్షణం	13
శురుమానలక్షణం	6	అభిసారికాలక్షణం	13
ధీరమధ్యాలక్షణం	6	ఉత్తమాలక్షణం	14
అధీరమధ్యాలక్షణం	7	మధ్యమాలక్షణం	14
		అధమాలక్షణం	15

విషయము.	పుట.	విషయము.	పుట.
నాయికానంభ్యా	15	చేష్టలక్షణం	23
దూత్యాదినిరూపణం	15	ఆలంకృతినిరూపణం	24
నాయక ప్రకరణం	16	తటస్థనిరూపణం	24
వతిలక్షణం	16	అనుభావనిరూపణం	24
ఉపవతిలక్షణం	16	చిత్తజానుభావనిరూపణం	25
వైశికలక్షణం	16	భావలక్షణం	25
చతుర్విధనాయకలక్షణం	17	హావలక్షణం	25
అనుకూలలక్షణం	17	హేలాలక్షణం	25
దక్షిణలక్షణం	17	శోభాలక్షణం	25
ధృష్టలక్షణం	17	కాంతిలక్షణం	26
శతలక్షణం	18	దీప్తిలక్షణం	26
వీతమర్దాదిలక్షణం	18	ప్రాగల్భ్యలక్షణం	26
ఉద్దిపనవిభావనిరూపణం	18	మాధుర్యలక్షణం	26
ఆలంబనగుణాః	19	ఛైర్యలక్షణం	26
యావననిరూపణం	19	శౌందర్యలక్షణం	26
ప్రథమయావనలక్షణం	19	గాత్రజానుభావనిరూపణం	27
ద్వితీయావనలక్షణం	20	లీలాలక్షణం	27
తృతీయావనలక్షణం	21	విలాసలక్షణం	27
రూపలక్షణం	22	విచ్ఛిత్తిలక్షణం	27
లావణ్యలక్షణం	22	విభ్రమలక్షణం	28
సౌందర్యలక్షణం	22	కిలికించితలక్షణం	28
ఆభిరూప్యలక్షణం	22	మోటాయిితలక్షణం	28
మార్దవలక్షణం	22	కుటమితలక్షణం	28
సౌకుమార్యలక్షణం	23	బిబ్బోకలక్షణం	28
ఉత్తమసౌకుమార్యలక్షణం	23	లలితలక్షణం	29
మధ్యమసౌకుమార్యలక్షణం	23	విహృతలక్షణం	29
అధమసౌకుమార్యలక్షణం	23	వాగారంభావానుభావానిరూప్యం తే,,	

విషయము.	పుట.	విషయము.	పుట.
అలాపవీలాపలక్షణం	29	శ్రమలక్షణం	38
సల్లాపలక్షణం	30	ఆలస్యలక్షణం	39
శ్రులాపానులాపలక్షణం	30	దైన్యలక్షణం	39
ఆపలాపలక్షణం	30	చింతాలక్షణం	39
సందేశలక్షణం	30	మోహాలక్షణం	40
అతిదేశలక్షణం	30	ధృతిలక్షణం	40
నిర్దేశలక్షణం	30	స్తృతిలక్షణం	41
అపదేశలక్షణం	30	ప్రీడాలక్షణం	41
ఉపదేశలక్షణం	31	చపలతాలక్షణం	41
వ్యుపదేశలక్షణం	31	హర్షలక్షణం	42
బుద్ధ్యారంభానుభావాః	31	ఆపేగాష్టకలక్షణం	42
సాత్వికభావాః	31	ఉత్సాహవేగలక్షణం	43
స్తంభలక్షణం	32	వాతవేగలక్షణం	43
స్వేదలక్షణం	32	వర్షావేగలక్షణం	43
రోమాంచలక్షణం	32	అగ్న్యవేగలక్షణం	43
స్వరభేదలక్షణం	33	మత్తకుంబరదర్శనావేగలక్షణం	44
వేపథులక్షణం	33	ప్రియశ్రణజావేగలక్షణం	44
వైవర్ణ్యలక్షణం	33	ఆప్రియశ్రవణావేగలక్షణం	44
ఆశ్రులక్షణం	33	శాస్త్రవ్యసనావేగలక్షణం	44
ప్రశయలక్షణం	34	బడతాలక్షణం	45
వ్యభిచారిభావాః	34	గర్వలక్షణం	45
నిర్వేదాదినిరూపణం	35	విషాదలక్షణం	45
నిర్వేదలక్షణం	36	శ్లేష్మవిషాదః	46
గ్లానిలక్షణం	36	మధ్యమవిషాదః	46
శంకాలక్షణం	36	అభయవిషాదః	46
అనూయాలక్షణం	37	ఔత్సుక్యలక్షణం	46
మధులక్షణం	37	నిద్రాలక్షణం	47

విషయము.	పుట.	విషయము.	పుట.
అపస్తారలక్షణం	47	మందన్నే హలక్షణం	57
సూక్తిలక్షణం	48	మధ్యన్నే హలక్షణం	57
విబోధలక్షణం	48	రాగలక్షణం	57
అమర్లక్షణం	48	కుసుంభరాగలక్షణం	58
అవహితాలక్షణం	49	నీలరాగలక్షణం	58
ఉగ్రతాలక్షణం	49	మాంజుష్ఠరాగలక్షణం	58
మతిలక్షణం	49	అనురాగలక్షణం	58
వ్యాధిలక్షణం	50	ఉత్సాహస్థాయిలక్షణం	59
శితజ్వరవ్యాధిః	50	శోకస్థాయిలక్షణం	59
దాహజ్వరవ్యాధిః	50	విస్తయస్థాయిలక్షణం	59
ఉన్నాదలక్షణం	51	హాసస్థాయిలక్షణం	60
వియోగజోన్నాదః	51	భయస్థాయిలక్షణం	60
ఇష్టనాశోన్నాదలక్షణం	51	జుగుప్సాస్థాయిలక్షణం	61
మరణలక్షణం	51	క్రోధస్థాయిలక్షణం	61
వ్యాధిజమరణం	52	శత్రువిషయక్రోధః	61
అభిమాతమరణం	52	భృత్యవిషయక్రోధః	62
త్రాసలక్షణం	53	మిత్రవిషయక్రోధః	62
విశర్కలక్షణం	53	పూజ్యవిషయక్రోధః	62
వ్యభిచారిదశాచతుష్టయలక్షణం	54	రసభేదనిరూపణం	64
అనాచిత్వద్విషయలక్షణం	54	శృంగారరసలక్షణం	64
స్థాయినిరూపణం	55	విప్రలంభశృంగారలక్షణం	66
రతిస్థాయిలక్షణం	55	అయోగవిప్రలంభలక్షణం	66
ప్రేమలక్షణం	56	దశావసానిరూపణం	67
మానలక్షణం	56	చక్షుఃప్రీతిలక్షణం	68
ప్రణయలక్షణం	56	చింతాలక్షణం	68
న్నే హలక్షణం	56	సంకల్పలక్షణం	68
ప్రాధన్నే హలక్షణం	57	గుణసుతిలక్షణం	69

విషయము.	పుట.	విషయము.	పుట.
క్రియా ద్వైవలక్షణం	69	స్థితాదినిరూపణం	80
తాపలక్షణం	69	స్థితలక్షణం	80
లజ్జాత్యాగలక్షణం	70	హాసితలక్షణం	80.
ఉన్మాదలక్షణం	70	విహాసితలక్షణం	81
మూర్ఖలక్షణం	71	ఉపహాసితలక్షణం	81
మృతలక్షణం	71	ఆపహాసితలక్షణం	81
విరహావిప్రలంభలక్షణం	72	అతిహాసితలక్షణం	81
మానవిప్రలంభలక్షణం	72	భయానకరసలక్షణం	82
ప్రణయమానలక్షణం	72	బీభత్సరసలక్షణం	83
క్షుర్మామానలక్షణం	72	రాద్రరసలక్షణం	84
శ్రవణాదినిరూపణం	73	రసాద్రసోత్పత్తిః	85
ప్రవాసవిప్రలంభలక్షణం	73	రసానాం విరోధః	86
కామవిప్రలంభలక్షణం	73	శృంగారవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	86
సంభోగశృంగారలక్షణం	74	వీరవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	86
వీరసలక్షణం	75	కరుణవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	87
యుద్ధవీరలక్షణం	75	ఆద్భుతవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	87
దయావీరలక్షణం	76	హాస్యవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	87
దానవీరలక్షణం	76	భయానకవ్యభిచారిణామాను	
కరుణారసలక్షణం	76	కూల్యం	87
ఆద్భుతరసలక్షణం	78	బీభత్సవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	88
హాస్యరసలక్షణం	79	రాద్రవ్యభిచారిణామానుకూల్యం	88

శ్రీ కృష్ణ దేవాయానము

విభాగము

విభాగ సంఖ్య

శ్రీ రస్తు.

భ ర త ర సప్రక రణ ము

సాంధ్ర తాత్పర్యము.

శృంగారరససందోహం శ్రీతకల్పమహీరుహం,
శ్రయే శ్రీనాథమేవాహం శ్రాంతలోకసుఖావహం. 1

శృంగారవ్యాపారములకూటమియును, స్వాశ్రీతజనులకోరిక లీడేర్చు కల్పకవృక్షమును, సంసారాదితాపత్రయశ్రాంతులగు జనులకు శాశ్వత బ్రహ్మానంద మొనఁగువాఁడునగు లక్ష్మీవల్లభుని నామనోరథసంపూర్తికొరకు నాశ్రయించెదను.

కంఠేనాలంబయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్,
చక్షుర్ఘ్నం దర్శయేద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్.

నటనముఁ జేయునట్టిస్త్రీ మొదట గానముచేసి యావల గీతార్థమును హస్తాభినయములచేఁ దెలుపవలయును. నేత్రములచే భావమును తెలుపవలయును. పాదములచేఁ దాళము నాచరించవలయును.

యతో హస్తస్తతో దృష్టిర్యతో దృష్టిస్తతో మనః,
యతో మనస్తతో భావో యతో భావస్తతో రసః. 3

ఎచ్చట హస్తము చూపఁబడుచున్నదో అచ్చట దృష్టినుంచవలయును. దృష్టియింఁడెడుచోట మనసు నుంచవలయును. మన నుండెడుచోట భావముంచవలయును. ఎచ్చట భావమున్నదో అచ్చట రసము గలుగుచున్నది.

సూ. విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిరితి భర
తసూత్రం.

విభావ అనుభావ వ్యభిచారిభావముల చేరికవలన రసము గలుగుచున్న
దని భరతసూత్రము.

❀ వి భా వో నా మ. ❀

రత్యాదిస్థాయి నో యేన భావ్యంతే నితరామితి,
అతోఽసౌ భావసారజ్ఞైర్విభావ ఇతి కథ్యతే. 4

రతి మొదలగు స్థాయిభావములు దేనిచే మిక్కిలి భావింపబడు
చున్నవో అవి భావజ్ఞులచే విభావమని చెప్పబడుచున్నది.

❀ అ ను భా వో నా మ. ❀

రత్యాదిస్థాయి నస్సమ్యక్ప్రీతాదీంశ్చ తతః పరం,
అనుభావయతీత్యేష త్వనుభావ ఇతీర్యతే. 5

ఏది రతి మొదలగు స్థాయిభావములకు, చింతమొదలగు వ్యభిచారిభావ
ములకు స్ఫురణమునకుఁ దెచ్చుచున్నదో యది యనుభావమని చెప్పబడును.

❀ వ్య భి చా రి భా వో నా మ. ❀

విశేషేణాభిముఖ్యేన సంయాతి స్థాయి నం ప్రతి,
వ్యభిచారీతి విజ్ఞేయో భావో భావార్థకోవిదైః. 6

విభావము రత్యాదిస్థాయిభావముల కెదురుగా సంచరించుచున్నదో
అది వ్యభిచారిభావమని భావార్థజ్ఞులచే నెఱుంగఁదగినది.

❀ విభావాదిభావానా స్థాయినా చ సంయోగో యథా. ❀

కార్యకారణతాయోగః విభావస్థాయి నో ర్మిథః,

స్థాయియైనది విభావములచే పుట్టింపబడునదిగనుక స్థాయివిభావముల
కొకటొకటికి కార్యకారణభావము సంబంధమని చెప్పబడుచున్నది.

◀◀ స్థాయ్యనుభావసంబంధో యథా. ▶▶

జ్ఞాప్యజ్ఞాపకసంయోగస్తథా స్థాయ్యనుభావయోః. 7

స్థాయి అనుభావములచే జ్ఞాపింపబడుచున్నదిగనుక స్థాయ్యనుభావములకు జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము సంబంధమని చెప్పబడుచున్నది.

◀◀ స్థాయివ్యభిచారిసంబంధో యథా. ▶▶

పోష్యపోషకసంయోగః స్థాయిరాం వ్యభిచారిణాం,

స్థాయిభావములు వ్యభిచారిభావములచే పోషింపబడుచున్నదిగనుక స్థాయివ్యభిచారులకు పోష్యపోషకభావము సంబంధమునబడుచున్నది.

అయం సూత్రస్థసంయోగశబ్దార్థః పరికీర్తితః, 8

ముందు చెప్పిన తెఱఱగు భేదములు సూత్రములో నుండెను సంయోగశబ్దార్థములని చెప్పబడును.

◀◀ ర సో నా మ. ▶▶

విభావై రనుభావై శ్చ వ్యభిచారిభి రేవ చ,

ఆనీయమానస్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసస్త్వన్మతః. 9

స్థాయి విభావానుభావవ్యభిచారిభావములచే మనోజ్ఞత్వమును పొందింపబడి రసమగుచున్నది.

◀◀ ని ష్ప త్తి ర్నా మ. ▶▶

కార్యోత్పత్తిర్విభావస్య కార్యజ్ఞప్తిస్తతఃపరం,

అనుభావస్య కార్యస్య సంఘట్టిర్వ్యభిచారిణః. 10

ఇతి సూత్రస్థనిష్పత్తిశబ్దార్థః పరికీర్తితః.

విభావమునకు కార్యమును గలుగఁజేయుటయును, అనుభావమునకు కార్యమును జ్ఞాపించుటయును, వ్యభిచారిభావమునకు కార్యమును పోషించుయును, నిష్పత్తిశబ్దార్థమని చెప్పబడును.

❖ విభావో నిరూప్యతే. ❖

ఆలంబనోద్దీపనాత్తా విభావో ద్వివిధో మతః. 11

విభావము ఆలంబనవిభావమనియును, ఉద్దీపనవిభావమనియును, ఇర
వెఱఁగులుగఁ జెప్పఁబడినది.

❖ ఆలంబనవిభావో యథా. ❖

యానాలంబ్య ప్రజాయంతే రత్యాదిస్థాయి నోఽపి చ,
ఆలంబనాఖ్యాస్తే ప్రోక్తా నాయికాద్యా విచక్షణైః. 12

ఏవస్తువుల నాశ్రయించి రతి మొదలగు స్థాయిభావములును రసము
లును గలుగుచున్నవో నాయికమొదలగు ఆవస్తువులు ఆలంబనములని భావ
శాస్త్రప్రవీణులచేఁ జెప్పఁబడెను.

❖ స్థాయీరసాలంబనభూతా నాయికా యథా. ❖

రసాలంబనభూతా యా నాయికాత్ర నిరూప్యతే,
సా స్వీయా పరకీయేతి సామాన్యేతి త్రిధా మతా. 13

ఏనాయిక రసమునకు నాధారముగఁ జెప్పఁబడుచున్నదో ఆనాయిక
స్వీయ, పరకీయ, సామాన్య అని మూఁడువిధముల నుండును.

❖ స్వీయా లక్షణం. ❖

సంపత్కాలే విపత్కాలే యా న ముంచతి వల్లభం,
శలార్జవగుణోపేతా సా స్వీయా పరికీర్తితా. 14
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి త్రేధా సా తు నిగద్యతే,

సంపత్కాలమందును, విపత్కాలమందును, శీలము, ఆర్జవము మొద
లగుసద్గుణములుగలిగి నాయకుని విడువక యున్నట్టిస్త్రీ స్వీయయని చెప్పఁ
బడును. అది ముగ్ధ యనియును, మధ్య యనియును, ప్రగల్భ యనియును
మూఁడు విధములుగలది.

—ॐ ముగ్ధాలక్షణం. ॐ—

ముగ్ధా నవవధూః కామరతౌ వామా మృదుః క్రుధి. 15

యత తే రతిచేష్టాసు గాఢలజ్జా మనోహరా,
కృతాపరాధే దయితే వీక్షతే రుదతీ సతీ. 16

అప్రియం వా ప్రియం వాపి న కించిదపి భాషతే,

ఏయువిద మన్మథవిహారమందు నూతనస్త్రీ గాను, మన్మథకీడయందు అస్వాధీనురాలుగాను, గాఢమైక లజ్జగలదిగాను, కోపకాలమందు స్తిమిత గాను, నాయకుఁ డపరాధియయినను రోదనముచేయుచు చూచుచుండునది గాను, రతివ్యాపారము యత్నముఁజేయుచు హితాహితములను జెప్పకయిం దునో యది ముగ్ధనాయిక.

—ॐ మధ్యానాయికాలక్షణం. ॐ—

సమానలజ్జా మదనా ప్రోవ్యత్తా సన్యాశాలినీ. 17

మధ్యా కామయతే కాంతం మోహంతే సురతక్షమా,

మధ్యా త్రిధా మానవృత్త్యా ధీరాధీరోభయాత్తికా. 18

సమానములైన సిగ్గులు కామములు గలవియును, వృద్ధిబొందు యకావ సము గలదియును, మోహవ్యాపారమధ్యమందు సురతయోగ్యత గలదియు నగుచు నాయకుని అపేక్షించునాయిక మధ్య యవఁబడును. ఆమధ్యనాయిక మానవసేతు కోపవ్యాపారముచే ధీర-అధీర-ధీరాధీర అని ముత్రైఱుగులు గలది.

—ॐ మానలక్షణం. ॐ—

ప్రియాపరాధావగమాత్సంజాతో మాన ఇష్యతే,

లఘుమానో మధ్యమానో గురుమాన ఇతి త్రిధా. 19

నాయకాపరాధము చెలినినపిదపఁ గలుగు మనోవ్యాపారవిశేషము

మానమని చెప్పబడును. ఆమానము లఘుమానమనియును, మధ్యమానమనియును, గురుమానమనియును, మూడు తెఱగులు గలిగియుండును.

❖ లఘుమానలక్షణం. ❖

అన్యస్త్రీదర్శనాదిభ్యో లఘుమానః ప్రజాయతే,
వాగాద్యల్పైరసౌ మానస్తవ్వపనేయః ప్రకీర్తితః. 20

అన్యస్త్రీదర్శనము మొదలైనవానివలన గలుగుతోపము లఘుమానమనబడును. ఇది మంచిమాటలు మొదలయినవానిచే తొలగింపబడును.

❖ మధ్యమానలక్షణం. ❖

మధ్యమానస్తవ్వథాన్యస్యా నామగ్రహణతో భవేత్,
ఏష మానోఽపనేతవ్యశ్శపథాద్యనువర్తనైః. 21

నాయకునితోడి సరససల్లాపకాలమందు అన్యస్త్రీపేరు చెప్పటవలన గలుగు మనోవ్యాపారము మధ్యమానమనబడును. ఈమానము ప్రమాణముచేయుట మొదలగు అనుసరణములచేత తొలగింపబడును.

❖ గురుమానలక్షణం. ❖

అన్యాసంగమచిహ్నీ ద్వైర్గురుమానః ప్రజాయతే,
పాదప్రణామానునయైరపనేయో భవేదసౌ. 22

అన్యస్త్రీసంభోగపుగుఱుతులు మొదలైనవానివలన గలుగు చిత్తాఞ్జగము గురుమానమనబడును. ఈమానము నమస్కరించుట అనునయించుట మొదలైనవానిచే తొలగింపబడును.

❖ మధ్యాధీరాలక్షణం. ❖

ధీరా తు వక్తి వక్రోక్త్యా సోత్స్రీసం సాగసం ప్రియం,

అపరాధియైయుండు నాయకునిజూచి సాభిప్రాయమైన వింకరమాటః
: తాడునది మధ్యాధీరానాయక యని చెప్పబడును.

❀ మధ్యాఅధీరానాయికాలక్షణం. ❀

అధీరా పరుమైర్వాకైః భేదయేద్వల్లభం రుమా. 23

అపరాధియగు నాయకుని క్రూరమైనపలుకులచే భేదపఱచునది మధ్యాధీరానాయిక యనబడును.

❀ మధ్యాధీరాధీరానాయికాలక్షణం. ❀

ధీరాధీరా తు షక్రోక్త్యా సబాష్పం వదతి ప్రియం,

కన్నీరొలుక నాయకుని క్రూరపుబలుకులు పలుకునాయిక మధ్యా ధీరాధీరానాయిక యనబడును.

❀ ప్రగల్భానాయికాలక్షణం. ❀

సంపూర్ణయావనోన్మత్తా ప్రగల్భారూఢమన్తథా. 24

దయితాంగకలీనేవ యత తే రతికేళిషు,

రతిప్రారంభమాత్రేణ గచ్ఛత్యానందమూర్ఛనాం. 25

మానవృత్త్యా ప్రగల్భాపి త్రేథా ధీరాదిభేదతః,

నిండుయావనముచే మదించినదిగాను, మన్తధవ్యాపారపారంగతు రాలుగాను, ఉండునది ప్రగల్భానాయిక యనబడును. అది రతిలీలయందు నాయకాంగలీనవలె ప్రయత్నపడుచున్నది. క్రీడారంభములోనే ఆనంద మూర్ఛను బొందును. ఆప్రగల్భానాయిక మానవ్యాపారముచే ముత్తైఱంగులైన ధీరాదిభేదములను బొందును.

❀ ప్రగల్భాధీరా యథా. ❀

ఉదాస్తే సురతేధీరా సావహితా చ సాదరం. 26

కపటమానసయై అపరాధియగు నాయకునియందు ప్రేమతో రతివిషయములలో ఉపేక్షచేయునది ప్రగల్భాధీర యనబడును.

—ॐ ప్రగల్భా అధీరా యథా. ॐ—

సంతర్జయత్వరం రోషాదధీరా తాడయేత్ప్రియం,

అపరాధియగు నాయకుని మిక్కిలి బెదరించికొట్టునది ప్రగల్భాధీరా నాయిక యనఁబడును.

—ॐ ప్రగల్భాధీరాధీరానాయికా యథా. ॐ—

ధీరాధీరగుణోపేతా ధీరాధీరేతి కథ్యతే.

27

ఏతే జ్యేష్ఠా కనిష్ఠేతి భేదతో ద్వివిధే మతే,

అపరాధియగు నాయకునియందు రతివ్యాపారములఁ జేపేక్షయు, బెసిరింపు, తిట్లు, కొట్టునుంగలది, ప్రగల్భాధీరాధీరానాయిక యని చెప్పఁ బడును. ముందుచెప్పిన మధ్యాప్రగల్భలలోఁగల భేదమునొందిననాయికలు జ్యేష్ఠ కనిష్ఠ అనుభేదమువలన ఇరుదెఱంగు లగుదురు.

—ॐ జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాలక్షణం. ॐ—

ప్రియాధిక ప్రేమసాత్రం జ్యేష్ఠా సా తు నిగద్యతే.

28

న్యూనవిస్రంభసాత్రం చేత్కనిష్ఠా సా ప్రకీర్తితా,

మధ్యాప్రాధే ద్వాదశథా ముగ్ధా త్వేకవిధా మతా.

29

ఏవం త్రయోదశవిధా స్వీయా సా పరికీర్తితా.

నాయకునికి ఏవతెయందు ప్రేమ అధికముగా నుండునో ఆవె జ్యేష్ఠ యనఁబడును. తక్కువప్రేమ ఏవతెయందుండునో ఆవె కనిష్ఠ యనఁబడును. మధ్యాప్రగల్భానాయికలు పండ్రెండువిధములు గలవారనియు, ముగ్ధ విక విధముగలదనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నది. ఈచెప్పినప్రకారము మొదటఁ జెప్పఁ బడిన స్వీయ పదమూఁడువిధము లగుచున్నది.

—ॐ పరకీయాలక్షణం. ॐ—

పరానురాగవ్యాపారగోపనే దత్తమానసా.

30

పరకీయేతి సా ప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః,
సా చ కన్యాపరోధేతి ద్వివిధా పరికీర్తితా.

31

పరపురుషునియందుఁగల ఇచ్ఛావ్యాపారములను మఱుగుపఱుచుట
యందు దత్తచిత్తురాలైయున్ననాయిక పరకీయ యనబడును. ఆది కన్య
యనియు, పరోధ యనియు, ఇరుచెఱుంగులు గలిగియుండును.

◀◀ పరకీయాకన్యాలక్షణం. ౧◀◀

కన్యా త్వనూధా యువతీస్సలజ్జా పితృపాలితా,
సఖీకేళిషు విస్రభా ప్రియే ముగ్ధగుణాన్వితా.

32

చతురయుగాను, యకావనమధ్యస్థయుగాను, సిగ్గుగలదిగాను, తల్లి
దండ్రులచే పోషితగాను, చెలులతోడి విహారములయందు ప్రియురాలుగాను,
ప్రియునియందు ముగ్ధగుణముగలదిగాను నుండునది పరకీయకన్య.

◀◀ పరకీయాపరోధాలక్షణం. ౧◀◀

పరోధా తు ప్రియేణోధాప్యన్యసంగమలాలసా,
నిపుణా గృహకృత్యేషు భర్తృచిత్తానువర్తిసీ.

33

ప్రియునిచే పెండ్లియాడఁబడనదిగాను, పెనిమిటిమనస్సునకు సరి
యైననడతలుగలదిగాను, గృహకృత్యములందు సమర్థురాలుగాను, ఉండి
యును పరపురుషసంగమమం దాసక్తిగలదిగా నుండునది పరోధ యనఁ
బడును.

◀◀ సామాన్యానాయికాలక్షణం. ౧◀◀

సామాన్యా నైవ గణికా కలాప్రాగ్భ్యదాప్త్యయుక్,

విత్తమాత్రాశయా లోకే పురుషేష్వు రాగిణీ.

34

వత్స్యా నాను రాగస్వాద్ధుణనత్వపి నాయకే,

భగ్నుకామాన్నుతార్థజ్ఞా బాలసాషండషండకాణ్.

35

రక్తేవ రంజయేన్నిత్యం నిస్వానాశు వివాసయేత్,
తస్యా దౌత్యప్రభృతయో గుణాస్తదుపయోగినః. 36

సంగీతాభినయాద్యనేకవిద్యాప్రాగల్భ్యైశ్చైర్వములు గలదిగాను, జనుల యందు ధనాశచేతనే అనురాగముగలదిగాను నుండునది సామాన్య; ఇదే గణిక. ఈనాయికకు నాయకుఁడు గుణవంతుఁడైనను ధనాగమము లేకున్న వాని యందు ప్రేమ గలుగదు. ధనాగమముగలవారు భగ్నుకాములైనను, బాలురైనను, పాపండులైనను, పండులైనను, వారలయందు ప్రేమగలదానివలెనే వారిని సంతోషపఱుచును. ఈచెప్పబడినవారు కపటమెఱుగనివారుగాను నుండవలయును. ధనము లేనివానిని తఱువకొట్టును. దానికి దౌత్యము మొదలైనగుణములు సహాయములని చెప్పబడుచున్నవి.

వతాష్టోడశనాయకోవ్య హ్యవస్థాభేదతః క్రమాత్,
ప్రత్యేకమష్టథా ప్రోక్తా భావశాస్త్రవిచక్షణైః. 37

ఈపదునాఱునాయికలకును శృంగారావస్థాభేదములచే ఒక్కొక్క తెకు నెనిమిది విధములుగ భేదములు చెప్పబడినవి.

❧ అష్టవిధనాయికానిరూప్యంతే. ❧

స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా
విరహోత్కంఠితా ప్రోక్తా విప్రలభా చ ఖండితా. 38

కలహోంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథాభిసారికా చైవ మష్టథా నాయికా మతాః. 39

స్వాధీనపతిక, వాసకసజ్జిక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలభ, ఖండిత, కలహోంతరిత, ప్రోషితభర్తృక, అభిసారిక అని పూర్వము చెప్పబడిననాయికలు ఒక్కొక్కతె దశాభేదముచేత నెనిమిదివిధములఁ జెప్పబడును.

◀◀ స్వాధీనపతికానాయికాలక్షణం. ▶▶

ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా,
అస్యాస్తు చేష్టాః కథితాః స్మరపూజోత్సవాదయః. 40
వనకేళీజలక్రీడాకుసుమాపచయాదయః,

నాయకునిచే నెల్లప్పుడు సంతోషపఱుపబడెడిది స్వాధీనపతిక.
దీనివ్యాపారము వస్త్రధూతామహోత్సవము మొదలయినవియు, వనవిహారము, జలక్రీడ, పుష్పాపచయము, మొదలయినవియును.

◀◀ వాసకసజ్జికానాయికాలక్షణం. ▶▶

ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహూర్త్యుహుః 41

కేళిగృహం తథాత్తానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా,
అస్యాస్తు చేష్టాస్సంపర్కమనోరథవిచింతనం. 42

సఖీవినోదో నితరాం ముహూర్త్యుతీరిక్షణం,
ప్రియాగమనమార్గాభివీక్ష్యోప్రభృతయో మతాః. 43

ప్రియుండువచ్చెడి సమయమందు తానలంకరించుకొని కేళిగృహము నలంకరించి సిద్ధముగా నుండునది వాసకసజ్జికానాయిక. దీనివ్యాపారములు నాయకునిసంసర్గమనోభీష్టమును యోచించుట, సఖులతోడి వినోదమునల్పట, అడుగడుగునకు దూతికను సాభిప్రాయముగఁజూచుట, నాయకుండువచ్చెడి దారిని జూచుట మొదలైనవి.

◀◀ విరహోత్కంఠితానాయికాలక్షణం. ▶▶

అనాగసి ప్రియతమే చిరయత్యుత్సృకా తుయా,
విరహోత్కంఠితా భావవేదిభిః పరికీర్తితా. 44

అస్యాస్తు చేష్టాస్సంతాపో వేషభుశ్చాంగసాదనం,
అరతిర్బాష్పమోక్షశ్చ స్వావస్థాకథనాదయః. 45

నిరవరాధియగుప్రియుండు రాక జాగుచేయఁగా కాలవలంబమునోర్వక యెదురుచూచుచుండునాయిక విరహోత్కంఠిత యనఁబడును. దీనివ్యాపార.

ములు సంతాపము, దేహము వణకు, చిన్న బోవుట, వ్యాపారాంతరములయందు శ్రీతిలేకయుండుట, కన్నీరువిడుచుట, తనయవస్థను సఖులకుఁ దెలుపుట మొదలైనవి.

❧ విప్రలబానాయికాలక్షణం. ❧

క్వచిత్సంకేతమావేద్య తత్ర నాథేన వంచితా,
స్మరార్తావిప్రలభేతి కథితా భావకోవిదైః. 46

అస్యాస్తు చేష్టా నిర్వేదశ్చింతా ఖేదోఽథ దీనతా,
అశ్రునిశ్వాసమూర్ఛాద్యాః కథితా భావవేదిభిః. 47

ఒకానొకచోటిని సంకేతస్థానముగాఁ జెప్పి అక్కడ నాయకునిచే వంచించబడి అనఁగా అతఁడక్కడికి రాకపోఁగా మన్మథపీడితురాలై యుండు నది విప్రలబ్ధి యనఁబడును. దీనివ్యాపారములు నిర్వేదము, చింత, ఖేదము దీనత, కన్నీరును విడుచుట, నిట్టూర్పులువిడుచుట, మూర్ఛజెందుట మొదలైనవి.

❧ ఖండితానాయికాలక్షణం. ❧

ఉల్లంఘ్య సమయం యస్యాః ప్రేయానన్యోపభోగవాన్,
భోగలక్ష్యోంకితః ప్రాతరాగచ్ఛేత్సా హి ఖండితా. 48

అస్యాస్తు చేష్టా నిశ్వాసస్తూష్ణింభావోఽశ్రుమోచనం,
ఖేదభ్రాంత్యస్ఫుటాలాపా ఇత్యాద్యా విక్రియా మతాః. 49

సంకేతసమయము నతిక్రమించి అన్యోపభోగపుగుఱుకులతో ప్రాతః కాలమందు వచ్చెడినాయకునిగలది ఖండితానాయిక యనఁబడును. దీని వ్యాపారములు నిట్టూర్పువిడుచుట, పలుకకుండుట, కన్నీరువిడుచుట, ఖేద పడుట, భ్రమించుట, మూలుగుట మొదలయినవి.

— ౧౦ కలహాంతరితాలక్షణం. ౧౦ —

యా సఖీనాం పురః పాదపతితం వల్లభం రుషా,
 నిరస్య పశ్చాత్తపతి కలహాంతరితా తు సా. 50
 అస్యాస్తు చేష్టా నిశ్వాసభ్రాంతిక్లృత్తాపసాధ్వసే,
 ముహూః ప్రలాప ఇత్యాద్యా శ్చేష్టాః ప్రోక్తా మసీషిభిః. 51

సఖులయెదుట చరణపతితుండగునాయకుని నిరాకరించి పిదప పరితాప పడునది కలహాంతరిత యనబడును. దీనివ్యాపారములు నిట్టూర్పువిడుచుట, భ్రమించుట, మనస్తాపపడుట, స్తంభాదిసాధ్వసభావములుగులుగట, మాటి మాటికి ప్రలపించుట మొదలైనవి.

— ౧౧ ప్రోషితభర్తృకాలక్షణం. ౧౧ —

దేశాంతరగతే కాంతే ఖన్నా ప్రోషితభర్తృకా,
 అస్యాస్తు జాగరః కార్మ్యం నిమిత్తాద్యవలోకనం. 52
 మాసీన్యమనవస్థానం స్రాయశ్శయ్యానిషేవణం,
 జాడ్యచింతా ప్రభృతయో విక్రియాః కథితా బుధైః. 53

నాయకుడు దేశాంతరమును జెందియున్నప్పుడు భేదపడుచుండునది ప్రోషితభర్తృక. దీనివ్యాపారములు నిదురలేకయుండుట, కృశించుట, ప్రియుండెన్నాళ్లకు వచ్చునని శకునములచూచుట, మలినయైయుండుట, నిలిచినచోట నిలువకపోవుట, ఎప్పుడును పండుకొనియుండుట, ఏమియుం దోపకయుండుట, చింత మొదలైనవి.

— ౧౨ అభిసారికానాయికాలక్షణం. ౧౨ —

మదనానలసంతప్తా యాభిసారయతి ప్రియం,
 స్వయం వాభిసరేద్యా తు సా భవేదభిసారికా. 54
 అస్యాస్సంతాపచింతాద్యా విక్రియాస్సుర్యఘోచితం,

మదనానలసంత వయై తనస్థలమునకు నాయకుని వచ్చునట్లుచేయు.

చున్నదిగాని, తానే నాయకునిస్థలమునకుఁ బోవుచున్నదిగాని, అభిసారిక యనఁబడును. దీనివ్యాపారములు సంతాపపడుట, చింత మొదలైనవి, యాయా సమయోచితముగ నుండును.

ఏతాసాం నాయికానాం తు త్రైవిధ్యం పరికీర్తితం,
ఉత్తమా మధ్యమా చారాప్యథమేతి ప్రభేదతః. 55

ముందుచెప్పిన ౧౨౮ భేదములుగలనాయికలు, ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ యను భేదములచేత మూడువిధములు గలవారగుదురు.

❖ ఉత్తమాలక్షణం. ❖

విదధత్యప్రియం పత్యే ప్రియమాచరతి స్వయం,
వల్లభే సాపరాధే ౭పి తూష్ణీం తిష్ఠతి సోత్తమా. 56

నాయకుఁడు అహితముఁ జేయుచుండఁగ నతనికి ప్రియముగా నేమె నడచుచున్నదో, అపరాధియగు వల్లభుని చూచి యేమె ఊరకయున్నదో, ఆపె ఉత్తమనాయిక.

❖ మధ్యమనాయికా లక్షణం. ❖

పుంసి స్వయం కామయతి కామయేద్యా చ తం వధూః,
సక్రోధే క్రుధ్యతి ముహుః సూన్యతే సత్యవాదినీ. 57
సాపరాధే ౭ పకర్త్తి స్యాత్ స్నిగ్ధే స్నిహ్యతి వల్లభే,
ఏవమాదిగుణోపేతా మధ్యమా సా ప్రకీర్తితా. 58

నాయకుఁడు ఇచ్చించిన తానిచ్చించుట, అతఁడు కోపించుకొనిన తాను కోపించుట, అతఁడు నిజముపలికిన తాను నిజముపలుకుట, అతఁ డప రాధముచేసిన తా నపవధమునేయుట, అతఁడు స్నేహించిన తాను స్నేహించుట, ఈరీతిగుణములుగలది మధ్యమనాయిక యనఁబడును.

◀◀ అధమనాయికాలక్షణం. ▶▶

కఅస్మాత్కుప్యతి రుషం స్థాఢితాపి న ముంచతి,
 సురూషం వా విరూషం వా గుణవంతమథాగుణం. 59

స్థవిరం తరుణం వాపి యా వా కామయతే ద్రుతం,
 ఈర్ష్యాఙ్గోపవిషాదేషు నియతాసాధమా మతా. 60

వినాయిక అకారణముగ కోపించుచున్నదో, స్థాఢించినను కోపమును విడువదో, చక్కనివాడైనను, అరూపుడైనను గుణవంతుడైనను, అగుణవంతుడైనను, ముసలివాడైనను, తరుణుడైనను, ఎట్లున్నను నాయకుని నిచ్చించుచున్నదో ఈర్ష్య, కోపము, వ్యసనము వీనినిగలదిగ నున్నదో, యది యథమనాయిక యనబడును.

◀◀ నాయికాసంఖ్యాప్రకరణం. ▶▶

స్వీయా త్ర యోదశవిధా ద్వివిధా చ పరాంగనా,
 వేశ్యైకైవం షోడశధా తాశ్చావస్థాభిరష్టభిః. 61

ప్రత్యేకమష్టధా తాసాముత్తమాదిప్రభేదతః,
 త్రైవిధ్యమేవం స చతురశీతి త్రిశతం భవేత్. 62

స్వీయ ౧౬ విధములు గలదియు, షరకీయ ౨ విధములు గలదియు, సామాన్య ౧ విధముగలదియు నగును. ఈ ౧౬విధములుగలనాయికలకు ప్రత్యేకము ఎనిమిది యవస్థలుగలుగుటవలన నూటయిరువదిభేదములు గలవారగుదురు. వీరలు మరల ఉత్తమాదిభేదము వలన ౩౨౪భేదములు గలవారగుదురు.

◀◀ ఆసాం దూత్యాదయో నిరూప్యంశే. ▶▶

దూతీ దాసీ సఖీ చేతీ ధాత్రేయీ స్థాతివేశినీ,
 లింగినీ శిల్పినీత్యాద్యాస్సహాయాః పరికీర్తితాః 63

ఈనాయికలకు సహాయపడువారు దూతి దాసి సఖి చేతి ధాత్రేయి స్థాతివేశినీ లింగిని శిల్పిని వీరు మొదలయినవారు.

◀◀ అథ శృంగారనాయకా నిరూప్యం తే. ◀◀

పతిశ్చోపపతిశ్చైవ వైశికశ్చ తతఃపరం,
స్వీయాదీనాం నాయకానాం నాయకాః కథితా బుధైః. 64

పతి, ఉపపతి, వైశికుఁడు, అనువీరుస్వీయా, పరకీయా, సామాన్య
లకు నాయకులని చెప్పబడుదురు.

◀◀ పతిలక్షణం. ◀◀

వేదశాస్త్రానురోధేన పాణిం గృహ్లాతి యః స్త్రియః,
స ఏవ పతిరిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహ శాస్త్రతః. 65

ఏపురుఁడు వేదశాస్త్రోక్తముగ ఏస్త్రీని పాణిగ్రహణముచేసికొను
చున్నాఁడో ఆమెకు వాఁడే భర్తయని విద్వాంసులు శాస్త్రమందు చెప్పి
యున్నారు.

◀◀ ఉపపతిలక్షణం. ◀◀

ప్రలోభ్యాన్యవధూం భుక్తే ఉపాయైర్వివిధై రపి,
స తూపపతిరిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహ శాస్త్రతః. 66

అన్యవనితను వివిధోపాయములచే నాసపఱచి అనుభవించునతఁడు
ఉపపతి యనబడును.

◀◀ వైశికలక్షణం. ◀◀

వేశ్యాబహుళసంభోగసమాసాదితగౌరవః,
విత్తవ్యయి విలాసీ చ వైశికః పరికీర్తితః. 67

ఎవఁడు వేశ్యోపభోగములచే పొందబడిన గౌరవముగలవాఁడును,
అర్థవ్యయముచేయువాఁడును, విలాసముగలవాఁడు నైయుండునో వాఁడు వైశి
కుఁడని చెప్పబడును.

❀ చతుర్విధశృంగారనాయకలక్షణం. ❀

ఏతే శృంగారవిషయాశ్చత్వారస్సుయః పృథక్పృథక్,
అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృష్టశ్శత ఇతి స్త్రుతాః. 68

శృంగారవిషయమైన ఈనాయకులు అనుకూలుఁడు, దక్షిణుఁడు, ధృష్టుఁడు, శతుఁడు అని వెప్పేఱుగ నలుతెఱఁగు లగుదురు.

❀ అనుకూలనాయకలక్షణం. ❀

ఏకాయత్తోఽనుకూలస్సాయత్సదా తామనురంజయన్,
అన్యస్త్రీదర్శనాదిభ్యో నివృత్తనిజమానసః. 69

ఇతరస్త్రీలను జూచుట మొదలయిన వ్యాపారరహితుఁడును, స్వస్త్రీ యందే ప్రేమగలవాఁడునై యుండువాఁడు అనుకూలుఁ డనఁబరగును.

❀ దక్షిణనాయకలక్షణం. ❀

బహ్విషు విద్యమానాసు స్వాశ్రితాసు నిరంతరం,
సమప్రీతిం ప్రకుర్వాణః స దక్షిణ ఇతి స్త్రుతః. 70

తన్నాశ్రయించిన అనేకస్త్రీలయందు సమముగ ప్రీతిఁజేయువాఁడు దక్షిణుఁ డనఁబరగును.

❀ ధృష్టనాయకలక్షణం. ❀

వ్యక్తాగా రతభీర్ధృష్టః వారితోఽపి న ముంచతి,
తామేవానుసరత్యాశు ప్రణామానునయాదిభిః. 71

ఎవఁడు తనయవరాధము నాయికచే నెఱుగఁబడినను భయములేక యుండునో తొలఁగించినం దొలఁగఁడో ఆనాయికనే త్వరగా నమస్కారము మొదలయిన ఉపాయములచే అనుసరించునో వాఁడు ధృష్టుఁడనఁబరగును.

—ॐ శతనాయకలక్షణం. ॐ—

ప్రియాయామనురక్తాయాం గూఢవిప్రియకర్మకృత్,
ఆతశ్శత ఇతి ప్రోక్తః భావశాస్త్రవిచక్షణైః. 72

అనురాగముగల ప్రీయకు గూఢముగ ఆహితముఁ జేయువాఁడు
శతకుఁ డనఁబడును.

—ॐ ఏతేషాం సహాయా నిరూప్యం తే. ॐ—

షీతమర్దో విటశ్చేటః విదూషక ఇతి స్తృతాః,
చత్వారః కామతంత్రజ్ఞా ఏతేషాం సహకారిణః. 73

ముందుచెప్పినశృంగారనాయకులకు సహాయులగువారు షీతమర్దుఁడనియు,
చిటుఁడనియు, చేటుఁడనియు, విదూషకుఁడనియు నలువెఱుఁగు లగుదురు.

—ॐ షీతమర్దాదిలక్షణం. ॐ—

కించిదూనః షీతమర్దః ఏకవిద్యో విటః స్తృతః,
సంధానచతురశ్చేటః హాస్యప్రాయో విదూషకః. 74

నాయకునికి కొంచెము తక్కువగా నుండువాఁడు షీతమర్దుఁడు. కామ
కాస్త్రప్రవీణుఁడైయుండువాఁడు చిటుఁడు. నాయికానాయకులకు సంధి
చేయువాఁడు చేటుఁడు. హాస్యప్రధానుఁడై యుండువాఁడు విదూషకుఁడు.

—ॐ ఆఢ ఉద్దీపనవిభావో నిరూప్యతే. ॐ—

ఉద్దీపనశ్చతుర్థా స్యాదాలంబనసమాశ్రితః,
గుణాశ్చేష్టాలంకృతయస్తటస్థాశ్చేతి భేదతః. 75

అలంబనవిభావము నాశ్రయించియుండు గుణములు చేష్టలు అలం
కృతులు ఇవి మూఁడును, తటస్థములును కూడ ఉద్దీపనవిభావము నలువెఱుఁ
గులఁ బరగును.

◀◀ ఆలంబనగుణా యథా. ౧ ▶▶

యావనం రూపలావణ్యసౌందర్యాణ్యభిరూపతా,
మూర్ధవం సౌకుమార్యం చేత్యాలంబనగతా గుణాః. 76

యావనము, రూపము, లావణ్యము, సౌందర్యము, అభిరూపత్వము,
మూర్ధవము, సౌకుమార్యము, ఇవి ఆలంబనగుణములు.

◀◀ యావనం నిరూప్యతే. ౧ ▶▶

సర్వాసామపి నారీణాం యావనం త్రివిధం మతం,
ప్రతియావనమేతాసాం చేష్టితాని పృథక్ పృథక్. 77

సమస్తస్త్రీలకును యావనము మూడు తెలిగులైనవి. ఆయా యావన
మున చేష్టలు వెచ్చేరుగ నుండును.

◀◀ ప్రథమయావనలక్షణం. ౧ ▶▶

ఈషచ్ఛపలనేత్రాంతం స్తురస్తేరముఖాంబుజం,
సగర్వజరజోగంధమసమగ్రారుణాధరం. 78

లావణ్యోద్భేదరమ్యాంగం విలసద్భావసౌరభం,
ఉస్థిలితాంకురకుచం అస్ఫుటాంగికసంధికం. 79

ప్రథమం యావనం తత్ర వర్తమానా మృగేక్షణా,
అపేక్షితే మృదుస్పర్శం సహితే నోచ్ఛతాం రతేః 80

సఖికేళిరతా స్వాంగసంస్కారకలితాదరా,
న కోపహర్షౌ భజతే సపత్నీ దర్శనాదిషు. 81

నాతిలజ్జావతీ కాంతసంభోగే కింతు శక్యతే,

కించిచ్ఛపలములైన కడకండ్లనుగలదిగాను, మన్మథునిచే వికాశము
నొందిన ముఖపంకజముగలదిగాను, గర్వమువలనగలిగిన రజోగంధముతోఁ
గూడినదిగాను, నిండుఎఱుపులేని పెదవులుగలదిగాను, లావణ్యముయొక్క

ప్రకాశమువలన మనోహరమైన దేహముగలదిగాను వెలయుచుండు భావ సౌరభము గలదిగాను, వృద్ధిబొందు మొలకచన్నులుగలదిగాను, చక్కగా నేర్పడనిఅంగములసంఘలు గలదిగాను ఉండునది ప్రథమయావన మనఁ బడును. ఈయావనముగలనాయిక మృదుస్వర్యము నపేక్షించును. ఉచ్చరతిని సహించదు. సఖులతోనాడుటయందుప్రియము. తన్ను తానలంకరించుకొనుట యందుప్రియము. సవతినిజూచుట మొదలైనకార్యములందు కోపసంతోష ములులేనిదిగానుండుట, ప్రియునియందు అధికముసిగ్గులేకుండుట, రతియందు భయము ఈగుణములు గలిగి యుండును.

❖ ద్వితీయయావనలక్షణం. ❖

- స్తనౌ పీనౌ తనుర్వధ్యః పాదే పాణౌ చ రక్తిమా. 82
- ఊరూ కరిక రాకారౌ అంగం వ్యక్తాంగసంధికం,
నితంబో విపులో నాభిర్దంభీరా జఘనం ఘనం. 83
- వ్యక్తరోమావళిస్తైర్ధ్యమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం,
ద్వితీయం యావనం తత్ర వర్తమానా సులోచనా. 84
- సఖిషు స్వాశయజ్ఞాసు స్నిగ్ధా ప్రాయేణ భామినీ,
న ప్రసీదత్యనునయైస్సపత్నీష్వభ్యసూయినీ. 85
- నాపరాధాన్విషహతే ప్రణయేర్ష్యాకషాయితా,
రతికేళిష్వనిభృతా చేష్టతే గర్వితా రహః 86

గొప్ప చన్నులును, సన్నమైననడుమును, ఎఱుపుగలచేతులుకాళ్లును, వీనుఁగుతొండమువంటి తొడలును, వ్యక్తాంగసంధియగు దేహమును, విపులమైన నితంబమును, గంభీరమైననాభియు, ఘనమయిన జఘనప్రదేశమును, ప్రకాశమైన రోమావళినిగనిగయును, అంగ ప్రత్యంగముల చక్కఁదనమును గలదై యుండునది ద్వితీయయావన మనఁబడును. ఈయావనముగలనాయిక తన మనోభావము తెలిసిన సఖులయందు తరుచుగా ప్రీతికలదిగాను, సమాధా

నపుమాటలచే తృప్తిపడనిదిగాను, చవతులయందు అనూయగలదిగాను, ఆవ రాధములను ఓర్వనిదిగాను, ప్రణయకలహమందు ఈర్ష్యకలదిగాను, రతి కేళులయందు స్తిమితగాక ఏకాంతమందు గర్వించి వ్యాపరించునదిగాను నుండును.

● తృప్తీయయావనలణం. ●

అస్నిగ్ధతా నయనయోర్దండయోర్ధానకాంతితా,
 విచ్ఛాయతా ఖరస్పర్శోఽప్యంగానాం శ్లఘతా మనాక్. 87
 అథ చ మస్మణో రాగః తృప్తీయే యావనే భవేత్,
 తత్ర స్త్రీకామీయం చేష్టా రతితంత్రవిదగ్ధతా. 88
 వల్లభస్యాపరిత్యాగః తదాకర్షణకౌశలం,
 అనారోపోఽపరాధేషు సపత్నీష్యప్యమత్సరః. 89

నేత్రములయందు తేటమాఱినదియు, చెక్కిళ్లయందు వాడినదియు' దేహాచ్ఛాయ తప్పినదిగాను, కఠినమైనస్పర్శముగలదిగాను, కొంచెముదేహ చటుత్వము తప్పినదిగాను, పెదవులయెఱుపుమీఱినదిగాను ఉండునది తృప్తీయ యావన మనఁబడును. ఈయావనముగలనాయిక వ్యాపారములు, రతితంత్ర ములయందు విశేషచాతుర్యము, నాయకుని విడువకయుండుట, నాయకుని స్వాధీనపఱుచుకొను పాండిత్యము, నాయకాపరాధములయందు అనూయ లేకయుండుట, సవతులయందు మాత్పర్యము లేకయుండుట మొదలయినవి.

తత్ర శృంగారయోగ్యత్వం రసాహ్లాదనకారణం,
 ఆద్యద్వితీయయోరేవ న తృప్తీయస్య వర్ణ్యతే. 90

ఈమూఁడువిధముల యావనములయందును మొదటిరెండు యావన ములకే రసములచే సంతోషపఱుచుటకు కారణమైన శృంగారయోగ్యత కలదు. మూఁడవయావనమునకు ఈయోగ్యత లేదు.

❖ రూపలక్షణం. ❶ ❖

అంగాన్యభూషితాన్వేవ ప్రక్షేపార్వైర్విభూషణైః,
యేన భూషితవద్భృతి తద్రూపమితి కథ్యతే. 91

అంగములు తగినభూషణములచే అలంకరింపఁబడకయే అలంకరింపఁ
బడినట్లు దేనిచేత శోభించునో యది రూపమనఁబడును.

❖ లావణ్యలక్షణం. ❷ ❖

ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరే,
ప్రతిభృతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే. 92

ముత్యములయందుండు ఛాయయొక్క తరళత్వమువలెనే ఆవయవ
ములయందు ఏకాంతిప్రకాశించుచున్నదో యది లావణ్యమని చెప్పఁబడును.

❖ సౌందర్యలక్షణం. ❸ ❖

అంగప్రత్యంగకానాం యో సన్నివేశో యథోచితం,
సుస్సిగ్ధసంధిబంధస్వత్సౌందర్యమితిర్యతే. 93

అంగప్రత్యంగములయొక్క చక్కని సంధిబంధముగల యథోచిత
సన్నివేశము సౌందర్య మనఁబడును.

❖ ఆభిరూప్యలక్షణం. ❹ ❖

యదాత్మీయగుణోత్కరైర్వస్త్యన్యస్మి కటస్థితం,
సారూప్యం నయతి ప్రాజ్ఞైరాభిరూప్యం తదుచ్యతే. 94

ఆత్మీయగుణాధిక్యమువలన తనసమీపముననుండు వస్తువునకు తన
సారూప్యమును గలుగఁజేయునది యాభిరూప్య మనఁబడును.

❖ మార్దవలక్షణము. ❺ ❖

స్పృష్టం యత్రాంగమస్పృష్టమివ స్యాన్మార్దవం హి తత్,

దేహము అంటఁబడియు అంటఁబడనిదానివలెనుండునది మార్దవ మనఁ
బడును.

❀ సౌకుమార్యలక్షణం. ❀

యా స్పృశ్యాసహతాంగేషు కోమలస్యాపి వస్తునః. 95
తత్సౌకుమార్యం త్రేథా స్యాదుత్తమాదిప్రభేదతః,

అంగములయందు కోమలమైన వస్తువుయొక్కయైనను స్పృశ్యమును
సహింపవి సౌకుమార్యము. ఆసౌకుమార్యము ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ-భేద
ములవలన ముత్యైఱఁగులాను.

❀ ఉత్తమసౌకుమార్యలక్షణం. ❀

అంగం పుష్పాద్విసంస్పృశ్యాసహం యేన తదుత్తమం. 96

విగుణముచేత అంగము పుష్పాదులస్పృశ్యమునుగూడ నోర్వడో యది
ఉత్తమసౌకుమార్యము.

❀ మధ్యమసౌకుమార్యలక్షణం. ❀

న సహేత కరస్పర్శం యేనాంగం మధ్యమం హి తత్,

విగుణముచేత అంగము కరస్పర్శమునుసహింపడో యది మధ్యమసౌకు
మార్యము.

❀ అధమసౌకుమార్యలక్షణము. ❀

యేనాంగమాతపాదీనామసహం తదిహాధమం. 97

విగుణముచేత దేహము ఎండమొదలయినవానిని సహింపడో యది
అధమసౌకుమార్యము.

❀ చేష్టాయథా. ❀

చేష్టాస్తు యావనోద్భూతకటాక్షౌదయ ఈరితాః,

యావనవ్యాప్తిచేత గలుగు కడకంటిచూపులు మొదలైనవి చేష్టలు.

❀ ఆలంకృతిర్యథా. ❀

చతుర్థాలంకృతి ర్వాసోభూషామాల్యాను లేపనైః. 98

ఆలంకృతి, వస్త్రములు, భూషణములు, పుష్పములు, మైత్రూతలు ఈవిధములచే నలుదెఱుగులాను.

❀ తటస్థాయథా. ❀

తటస్థాశ్చంద్రికా ధారగృహచంద్రోదయాదయః,
కోకిలాకులమాకందమందమారుతపట్టదాః. 99

లతామంటపభూగేహాద్దీర్ఘికాజలదారవాః,
ప్రాసాదగర్భసంగతక్రీడాద్రిసరిదాదయః. 100
వీవమూహ్యో యథాకాలముపభోగోపయోగినః,

చంద్రికాధారములైన గృహములు, చంద్రోదయము మొదలైనవి, కోవెలలునిండియుండురసాలవృక్షము, మందమారుతము, భ్రమరములు, పాదరిండ్లు, భూగేహము, దీర్ఘికలు, మేఘనాదము, ప్రాసాదమధ్యము, సంగీతము, క్రీడాదులు, నెలయేఱులు మొదలైనవి ఉపభోగోపయోగవస్తువులు తటస్థోద్దీప్తములు - ఇవి కాలాచితములుగ నూహించుకోవలసినవి.

❀ అథ అనుభావలక్షణం. ❀

భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతియే. 101
తేననుభావా ఇతి ఖ్యాతా భూవిక్షేపస్తితాదయః,
తే చతుర్థా చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవాః. 102

స్వహేతువైన మనోగతాభిప్రాయమును ప్రత్యక్షమువలెనే బయలుపఱచునవి అనుభావములు. ఇవి చిత్తజానుభావములు, గాత్రజానుభావ

ములు, వాగారంభానుభావములు, బుద్ధ్యారంభానుభావములు అని నలుదెఱుగు రాను.

—ॐ చిత్తజానుభావా లక్ష్యంఠే. ॐ—

తత్ర చ భావో హావో హేలా శోభా చ కాంతిదీప్తి చ,
ప్రాగల్భ్యం మాధుర్యం ధైర్యోదార్యే చ చిత్తజా భావాః.

ఆనలుదెఱుగుల అనుభావములయందు భావము, హావము, హేల, శోభ, కాంతి, దీప్తి, ప్రాగల్భ్యము, మాధుర్యము, ధైర్యము, ఔదార్యము ఇవి చిత్తజానుభావము లనబడును.

:—ॐ భావలక్షణం. ॐ—

నిర్వికారస్య చిత్తస్య భావస్వాద్యా తు విక్రియా,
గ్రీవారేచకసంయుక్తో భూనేత్రాదివిలాసకృత్. 104

వికారములేని మనసుయొక్క విక్రియ భావమనబడును. అది గ్రీవారేచకసంయుక్తమై భూనేత్రాదులయందు వికాసముచ గలుగఁ జేయును.

—ॐ హావలక్షణం. ॐ—

భావఃకుషత్ప్రకాశో యః స హావ ఇతి కథ్యతే,

ఆభావము నేత్రాదులవలన నించుక ప్రకాశపడేనేని యది హావమనఁ బడును.

—ॐ హేలాలక్షణం. ॐ—

భావ ఏవ భవేద్దేలా లలితాభినయాత్మికః. 105

ఆభావమే లలితాభినయరూపమగునపుడు హేల యనబడును.

—ॐ శోభాలక్షణం. ॐ—

సా శోభా రూపభూషాద్యై ర్యత్స్వాదంగ విభూషణం,

రూపభూషాదులచే దేహము నలంకరించుకొనుట శోభ యనఁబడును.

◀◀ కాంతిలక్షణం. 106 ▶▶

శోభైవ కాంతిరాఖ్యాతా మన్తథాప్యాయనోజ్వలా. 106

ఆశోభయే మన్తభవిషయత్పక్షిణీకేయుటయందు ప్రకాశించెనేనియది కాంతి యనఁబడును.

◀◀ దీప్తిలక్షణం. 107 ▶▶

కాంతిరేవ వయోభోగదేశకాలగుణాదిభిః,
ఉద్దీప్తితాతివిస్తారం యాతా చేద్దీప్తిరుచ్యతే. 107

ఆకాంతియే వయోభోగదేశకాలగుణాదులచే మిక్కిలి యధికమాయె నేని యది దీప్తియనఁబడును.

◀◀ ప్రాగల్భ్యలక్షణము. 108 ▶▶

నిశ్శంకత్వం ప్రయోగేషు ప్రాగల్భ్యం పరికీర్తితం,
ప్రయోగములయందు నిశ్శంకవృత్తి ప్రాగల్భ్యమనఁబడును.

◀◀ మాధుర్యలక్షణము. 109 ▶▶

మాధుర్యం నామ చేష్టానాం సర్వానస్థాసు మార్దవం. 108

సర్వావస్థలయందును వ్యాపారములయొక్క మృదుత్వమే మాధుర్య మనఁబడును.

◀◀ ఛైర్యలక్షణము. 110 ▶▶

స్థిరా చిత్తోన్నతిర్యా తు తద్ఛైర్యమితి సుజ్ఞితం,

దృఢమైనచిత్తవృత్తి ఛైర్యమనఁబడును.

◀◀ బౌదార్యలక్షణము. 111 ▶▶

బౌదార్యం వినయం ప్రాహుః సర్వావస్థానుగం బుధాః. 109

సర్వావస్థలయందు ననుసరించినవినయమును బొందార్చుమని చెప్పుదురు.

◀◀ అక్ష గాత్ర జానుభావా నిరూప్యంజే. ▶▶

లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిః విభ్రమః కిలికించితం,
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకం లలితం తథా. 110
విహృతం చేతి విజ్ఞేయాః స్త్రీణాం తు దశ గాత్రజాః,

లీల, విలాసము, విచ్ఛిత్తి, విభ్రమము, కిలికించితము, మోట్టాయి
తము, కుట్టమితము, బిబ్బోకము, లలితము, విహృతము ఈపదియు స్త్రీల.
గాత్ర జానుభావము లనబడును.

◀◀ లీలాలక్షణం. ▶▶

ప్రియానుసరణం యత్తు మధురాలాపపూర్వకైః. 111
చేష్టితైర్గతిభిశ్చాపి సా లీలేతి నిగద్యతే,

మధురాలాపము మొదలైనచేష్టలచే నాయకుని ననుసరించుట లీల.
యనబడును.

◀◀ విలాసాలక్షణం. ▶▶

ప్రియసంప్రాప్తిసమయే భూనేత్రాననకర్తృభిః. 112
తాత్కాలికో విశేషో యః స విలాస ఇతీరితః,

నాయకుడు వచ్చేడిసమయమందు కనుబొమలు, కన్నులు, ముఖము.
వీనిచే నప్పుడుగలుగువిశేష మేదో యది విలాస మనబడును.

◀◀ విచ్ఛిత్తిలక్షణం. ▶▶

ఆకల్పకల్పనాకల్పా విచ్ఛిత్తిరతికాంతికృత్. 113

అలంకారవిస్యాసములకు సమానమై మెరుయుచునుండునది విచ్ఛిత్తి.
యనబడును.

❖ విభ్రమలక్షణం. ❖

ప్రియాగమనవేళాయాం మదనావేశసంభ్రమాత్,
విభ్రమో గంధహారాదిభూషాస్థానవిపర్యయః. 114

ప్రియుండువచ్చెడి సమయమందు మన్తభావేశసంభ్రమముచే గంధము, హారము మొదలైన భూషణాస్థానవిపర్యయము విభ్రమ మనఁబడును.

❖ కిలికించితలక్షణం. ❖

శోకరోషాశ్రుహర్షాదేస్సంకరః కిలికించితం,
శోకము, కోపము, కన్నీరు, సంతోషము వీనికూడిక కిలికించిత
మనఁబడును.

❖ మోట్టాయితలక్షణం. ❖

స్వాభిలాషప్రకటనం మోట్టాయితమితీరితం. 115

తనకోరికను బయలుపఱచుట మోట్టాయిత మనఁబడును.

❖ కుట్టమితలక్షణము. ❖

కేశాధరాదిగ్రహణే మోదమానాపి మానసే,
దుఃఖితేవ బహిః కుప్యేద్వది కుట్టమితం భవేత్. 116

రతికాలమందు ఉవిద కొప్పు అధరము మొదలైన వానియొక్క గ్రహణమందు మనసులో సంతోషముగలదై యుండినను బయటికి దుఃఖితురాలువలెనే కోపించుట కుట్టమిత మనఁబడును.

❖ బిబ్బోకలక్షణం. ❖

ఇష్టేఽప్యనాదరో గర్వాత్ మనాక్ బిబ్బోక ఇష్యతే,
గర్వమువలన ప్రియవస్తువునందు కొంచెము అనాదరణము బిబ్బోక
మనఁబడును.

◀ ౧౦ లలితలక్షణం. ౧౦ ▶

విన్యాసభంగిరంగానాం భ్రూవిలాసమనోహరాః. 117
సుకుమారా భవేయుశ్చేత్ లలితం తదుదీరితం,

అంగవిన్యాసచమత్కారములు, మనోహరభ్రూవిలాసములు, సుకుమారములొచుండిన ఆది లలిత మనఁబడును.

◀ ౧౧ విహృతలక్షణం. ౧౧ ▶

ఈర్ష్యయా మానలజ్జాభ్యామదత్తం యోగ్యము త్తరం 118
క్రియయా వ్యజ్యతే యత్ర విహృతం తదుదీరితం,

ఈర్ష్యచేతగాని, కోపముచేతగాని, సిగ్గుచేతగాని తగుపాటియుత్తరమియ్యక క్రియలచేఁ దెలుపఁబడెనేని అది విహృత మనఁబడును.

◀ ౧౨ వాగారంభానుభావా నిరూప్యంతే. ౧౨ ▶

ఆలాపశ్చ విలాపశ్చ సల్లాపశ్చ ప్రలాపకః. 119

అనులాపోఽపలాపశ్చ సందేశశ్చాతిదేశకః,

నిర్దేశశ్చాపదేశశ్చ వ్యపదేశోఽపదేశకౌ. 120

ఏవం ద్వాదశథా ప్రోక్తా వాగారంభా విచక్షణైః,

ఆలాపము, విలాపము, సల్లాపము, ప్రలాపము, అనులాపము, అపలాపము, సందేశము, అతిదేశకము, నిర్దేశము, అపదేశము, వ్యపదేశము, ఉపదేశము, ఈపందెంతును వాగారంభానుభావము లనఁబడును.

◀ ౧౩ ఆలాపవిలాపలక్షణే ౧౩ ▶

తత్రాలాపః ప్రియోక్తిస్యాద్విలాపో దుఃఖజం వచః. 121

అందు సంతోషపుమాట ఆలాపమాను. దుఃఖముచేఁ గలుగుపలుకు విలాపమాను.

◀◀ సల్లాపలక్షణం. ౧◀◀

ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్వాక్యం సల్లాపః పరికీర్తితః

ఉక్తిప్రత్యుక్తిగలమాట సల్లాప మనబడును.

◀◀ ప్రలాపానులాపలక్షణే. ౧◀◀

వ్యర్థాలాపః ప్రలాపస్యాదనులాపో ముహూర్వచః. 122

ఉపయోగములేనిమాట ప్రలాప మనబడును. చెప్పినమాటలనే చెప్పుట అనులాప మనబడును.

◀◀ అపలాపలక్షణం. ౧◀◀

అపలాపస్తు పూర్వోక్తస్యాన్యథాయోజనం భవేత్,

మొదటచెప్పినమాటను వేఱువిధముగా త్రిప్పుట అపలాపనూను.

◀◀ సందేశలక్షణం. ౧◀◀

సం దేశస్తు ప్రోషితస్య స్వవార్తాప్రేషణం భవేత్. 123

ఊరికిపోయియుండు నాయకునికి తనసంగతులను సఖులముఖమునఁ దెలుపుట సందేశమనబడును.

◀◀ అతిదేశలక్షణం. ౧◀◀

సోఽతి దేశో మదుక్తాని తదుక్తానీతి యద్వచః

నేనుచెప్పినమాటలే అతఁడుచెప్పిన మాటలనుట అతిదేశ మనబడును.

◀◀ నిర్దేశలక్షణం. ౧◀◀

నిర్దేశస్తు భవేత్సోఽయమహమిత్యాదిభాషణం. 124

వాఁడు, వీఁడు, వాఁడు, నేను మొదలైనపలుకులు నిర్దేశమనబడును.

◀◀ అపదేశలక్షణం. ౧◀◀

అన్యార్థకథనం యత్ర సోఽపదేశ ఇతీరితః,

అర్థాంతరమును దెలియపఱచుపలుకు అపదేశ మనబడును.

—ॐ ఉపదేశలక్షణం. ॐ—

యచ్చిప్యార్థం తు వచనముపదేశస్స ఉచ్యతే. 125

శిష్యులకొఱకు ఆచార్యులచే జెప్పబడుపలుకు ఉపదేశ మనబడును.

—ॐ వ్యపదేశలక్షణం. ॐ—

వ్యాజేనాత్తాభిలాషోక్తిర్యా సా స్యాద్వ్యపదేశకః,

ఇతరవ్యాజమున తనకోరికనుదెలుపుట వ్యపదేశ మనబడును.

—ॐ అథ బుద్ధ్యారంభానుభావా నిరూప్యంతే. ॐ—

బుద్ధ్యారంభాస్తథా ప్రోక్తారీతివృత్తిప్రవృత్తయః. 126

ఈబుద్ధ్యారంభానుభావములు రీతియనియు, వృత్తియనియు, ప్రవృత్తియనియు ముత్తైఱంగులగును.

ప్రబంధాదిషు తే జ్ఞేయా భావశాస్త్రవిచక్షణైః,

ఇవి ప్రబంధము మొదలైనవానియందు భావశాస్త్రజ్ఞులచే నెఱుగఁగఁదగినవి.

—ॐ అథ సాత్వికభావా నిరూప్యంతే. ॐ—

అన్యేషాం సుఖదుఃఖానిభావేషు కృతభావనం. 127

అనుకూల్యేన యచ్చిత్తం భావకానాం ప్రవర్తతే,

తత్సత్వమితి విజ్ఞేయం ప్రాజ్ఞేస్వతోద్భవానిమాణ్. 128

సాత్వికా ఇతి జానంతి భరతాద్యా మహర్షయః,

తే స్తంభస్వేదరోమాంచస్వరభేదశ్చ వేపథుః. 129

వైవర్ణ్యమశ్రుప్రళయ ఇత్యప్టే సాత్వికా మతాః,

ఇతరులయొక్కసుఖదుఃఖములు మొదలైన భావములయందు ఆనుకూల్యముతో కృతభావనమై యేమనను ప్రవర్తించుచున్నచో యది సత్వ

మనఁబడును. అందునుండి గలుగుభావములు సాత్వికములైనను. అవి స్తంభ మనియు, స్వేదమనియు, రోమాంచమనియు, స్వర భేదమనియు, వేపఘఃపనియు, కైవర్యమనియు, అశ్రుపనియు, ప్రళయమనియు నీయెనిమిది సాత్విక భావము లనఁబడును.

◀▶ స్తంభలక్షణం. ౧౧▶

స్తంభో హర్షభయామర్షవిషాదాద్భృతసంభవః. 130
 అనుభావో భవేదత్ర నిష్క్రియాంగత్వమేవ హి,

స్తంభమనుసాత్వికభావము సంకోపము, భయము, కోపము, విషాదము, అద్భుతము, వీనిచేఁగలుగు నిష్క్రియాంగత్వము.

◀▶ స్వేదలక్షణం. ౧౨▶

నిదాఘహర్షవ్యాయామశ్రమక్రోధభయాదిభిః. 131
 స్వేదస్సంజాయతే తత్ర త్వనుభావా భవంత్యమీ,
 స్వేదాపనయవాతేచ్ఛావ్యజనగ్రహణాదయః. 132

ఎండ, సంకోపము, వ్యాయామము, శ్రమము, క్రోధము, భయము, మొదలైనవానిచేత స్వేదము (అనఁగా చెమట) కలుగును. అప్పుడు చెమటను తుడుచుకొనుట, గాలిని ఇచ్చయించుట, వ్యజనగ్రహణము మొదలైనవి అను భావములు గలుగును.

◀▶ రోమాంచలక్షణం. ౧౩▶

రోమాంచో విస్మయోత్సాహహర్షాద్యైస్తత్ర విక్రియాః,
 రోమోద్గమాద్యాః కథితా విక్రియాస్తత్ర కోవిదైః. 133

అశ్చర్యము, ఉత్సాహము, సంకోపము, మొదలైనవానిచేత రోమాంచము కలుగును. అందు గగుర్పొడుచుట మొదలయినవికారములు కలుగును.

◀◀ స్వరభేదలక్షణం. ౧౧ ▶▶

స్వరభేదస్సుఖాద్యైస్తు తత్ర స్యుర్లద్దదాదయః,

సుఖాదులచే స్వరభేదము గలుగును. ఇందు డగ్గుత్తిక మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ వేపకులక్షణం. ౧౨ ▶▶

వేపకు ర్హ్రసంత్రాసజ్వరక్రోధాదిభిర్భవేత్.

134

అత్రానుభావాః స్తరణగాత్రకంపాదయో మతాః,

సంతోషము, బెదరించుట, జ్వరము, కోపము, మొదలైనవానిచే వేపకువు గలుగును. ఇందు స్తరించుట, దేహమువణకుట, మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ వైవర్ణ్యలక్షణం. ౧౩ ▶▶

విషాదపరరోషాద్ధైవ్యైవర్ణ్యమువజాయతే.

135

ముఖివర్ణపరావృత్తిః కార్కాశ్యద్యాస్తత్ర విక్రియాః,

విషాదము, ఇతరులయందుఁ గలరోషము, మొదలైనవానిచే వైవర్ణ్యముగలుగును. ఇందు ముఖతేజస్సు మాఱుట, చిక్కిపోవుట, మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ ఆశ్రులక్షణం. ౧౪ ▶▶

విషాదరోషసంతోషధూమాద్యైరశ్రువిక్రియాః.

136

బాష్పబిందుపరిక్షేపనేత్రసమూర్జనాదయః,

వ్యసనము, కోపము, సంతోషము, ధూమము, మొదలైనవానిచే ఆశ్రువు గలుగును. ఇందు కన్నీరు విదిలించుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట, మొదలయినవి కలుగును.

—ॐ ప్రశయలక్షణం. ॐ—

ప్రశయస్సుఖదుఃఖాద్యైశ్చేతసస్తు విసంజ్ఞతా. 137

ప్రశయమనంగా సుఖదుఃఖాదులచే గలుగు ప్రజ్ఞాభంగము.

వతేషాం సత్వమూలత్వాత్ భావానాం సాత్వికప్రథా,
అనుభావాశ్చ కథితాః భావసంసూచనాదయః. 138

ఏవం ద్వైవిధ్యమేతేషాం దర్శితం భావకోవిదైః,

సత్వమూలములైనవిగనుక వీనికి సాత్వికభావములనిపేరు. భావసంసూచనాదులు అనుభావములనబడును. ఇట్లు అనుభావములు రెండువిధములు గలిగియుండును.

విభావా అనుభావాశ్చ తే భవంతి పరస్పరం. 139

కార్యకారణభావాశ్చ జ్ఞేయా భావవిశారదైః,

విభావానుభావములు ఒకటికొకటి కార్యకారణభావములుగాను భావజ్ఞులచే నెఱుగఁదగినవి.

ఇత్యనుభావాస్సమాప్తాః.

—ॐ అథ వ్యభిచారిభావా నిరూప్యంతే. ॐ—

వ్యభి ఇత్యుపసర్గా ద్వా విశేషాభిముఖత్వయోః. 140

విశేషేణాభిముఖ్యేన చరంతి స్థాయినం ప్రతి,

వాగంగసత్వయుక్తాయే జ్ఞేయాస్తే వ్యభిచారిణాః. 141

పలుకు, చేహము, సత్వము, వీనితోఁగూడినవై స్థాయికి విశేషాభిముఖములుగాఁ దిరుగుభావములు వ్యభిచారిభావములని యెఱుగవలయును.

విచారయంతి వా సమ్యగితి సంచారిణోఽపి తే,

అవి స్థాయులను బాగుగ చరింపజేయుచున్నవిగనుక సంచారులని యును జెప్పబడును.

ఉన్నజ్జంతో నిమజ్జంతః స్థాయిన్యంబునిధావివ. 142

ఊర్షి వద్వర్ధయం త్యేనం యాంతి తద్రూపతాం చ తే,

విభావములు స్థాయియందు నముద్రమందుండునలలవలె దానిని పృథ్వి బొందించి తద్రూపతను పొందుచున్నవో అవి వ్యభిచారిభావము లనబడును.

◀◀ నిర్వేదాదయో నిరూప్యం తే. ▶▶

నిర్వేదగ్లానిశంకాశ్చ తథాసూయామదశ్శ్రమః. 143

ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహో ధృతిః స్మృతిః,
వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా. 144

గర్వో విషాద బౌత్సుక్యం నిద్రాపస్తార ఏవ చ,
సుప్తిర్విబోధోఽమర్షశ్చ అవహిత్థాప్యథో గ్రతా. 145

మతిర్వాస్యధిస్తథోన్మాదః తథా మరణమేవ చ,
త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః. 146

త్రయస్త్రీంశదమీ భావాః సమాఖ్యాతాస్తు నామతః,

నిర్వేదము, గ్లాని, శంక, అసూయ, మదము, శ్రమము, ఆలస్యము, దైన్యము, చింత, మోహము, ధృతి, స్మృతి, వ్రీడ, చపలత, హర్షము, ఆవేగము, జడత, గర్వము, విషాదము, బౌత్సుక్యము, నిద్ర, అపస్తారము, సుప్తి, విబోధము, అమర్షము, అవహిత్థ, ఉగ్రత, మతి, వ్యాసి, ఉత్తాపము మరణము, త్రాసము వితర్కము ఈ యుప్పుదిమూడును వ్యభిచారిభావములుని జెప్పబడును.

❖ త నిర్వేదలక్షణం. ❖

త త్త్వజ్ఞానాచ్చ దౌర్లత్యాదాపదో విప్రయోగతః. 147

దుఃఖాదేరపి నైష్ఫల్యమతిర్నిర్వేద ఉచ్యతే,

తత్త్వజ్ఞానము, పేదటికము, సంకటము, వియోగము, దుఃఖము మొదలైనవానిచే గలుగు ఫలాభావమతి నిర్వేద మనఁబడును.

❖ గ్లానిలక్షణం. ❖

ఆధివ్యాధిజరాతృప్ల్యావ్యాయామసురతాదిభిః. 148

నిష్ప్రీణతా గ్లానిరత్ర ఊమాంగవచనక్రియాః,

కలానుత్సాహవై వర్ణ్యనయనభ్రమణాదయః. 149

మనోవ్యాధి, రోగము, ముసలితనము, దప్పి, వ్యాయామము, సురతము, ఇవి మొదలైనవానిచే గలుగు దౌర్బల్యము గ్లానియకాను. ఇందు దేహము చిక్కుట, సన్నపలుకులు, మెల్లనపనులు, కలానిషయములయందు ఉత్సాహములేకయుండుట, దేహవైవర్ణ్యము, గుడ్లుతిరుగుట మొదలైనవికారములు గలవు.

❖ శంకాలక్షణం. ❖

శంకా చౌర్యాపరాధాద్యైః స్వానిష్టోత్ప్రేక్షణం మతం,

తత్ర చేష్టా ముహః పార్శ్వవీక్షణం ముఖశోషణం. 150

అవకుంతనవై వర్ణ్యకంతసాదాదయోఽపి చ,

చౌర్యాపరాధాదులచే దనకహితము నుత్ప్రేక్షించుట శంక యనఁబడును. ఇందు మాటిమాటికి పార్శ్వములనుచూచుట, మోమువాడుట, ముసుకిడుట, వైవర్ణ్యము, కంతగద్గదము, మొదలైనచేష్టలు గలవు.

ద్వివిధా చేయనూత్తోత్థా పరోత్థా చేతి భేదతః. 151
 స్వకార్యజనితా స్వోత్థా ప్రాయో వ్యంగ్యేయమింగితైః,
 ఇంగితాని తు పక్ష్య భూతారకాదృష్టివిక్రియాః. 152
 పరోత్థా తు పరస్వేదః పరస్యాకారతో భవేత్,
 ప్రాయేణాకారచేష్టాద్యైః తామిమామనుభావయేత్. 153
 ఆకారస్సాత్వికచేష్టా స్వంగప్రత్యంగజాః క్రియాః,

ఈ శంక అత్తోత్థశంకయనియు, పరోత్థశంకయనియు నిరుదేశులుగా
 తాను. స్వకార్యమువలన కలుగునది స్వోత్థశంక. ఇందుగల ఇంగితములు తెప్ప,
 కనుబొమలు, నల్లగుడ్డు, చూపు వీనియందు గలుగువికారములు. ఇతరుల
 ఆకారమువలన గలుగు చెమట పరోత్థశంక యనబడును. వరుసగా నా
 కారచేష్టాదులచే నీరెండువిధముల శంకను నూహింపవచ్చును. ఆకారము,
 సాత్వికము, చేష్టలు అంగప్రత్యంగములయందు గలుగు క్రియాభేదములు.

అసూయా లక్షణం. ౧౭

పరసౌభాగ్యసంపత్తివిద్యాశౌర్యాప్తిహేతుభిః. 154
 గుణేఽపి దోషారోపస్వాదసూయా తత్ర విక్రియాః,
 ముఖాపవర్తనం గర్హా భూభేదానావరాదయః. 155

ఇతరుల సౌభాగ్యము, సంపత్తి, విద్య, శౌర్యము, మొదలగు హేతు
 వులచే గుణమందుఁగూడ దోషారోపణముచేయుట అసూయ యనబడును.
 ఇందు మోమును ద్రిప్పుట, నిందించుట, భ్రూభేదము, ఉపేక్ష ఇవి మొద
 లయిన క్రియలు గలవు.

మదలక్షణం. ౧౮

మదస్త్వానందసమ్మోహసంభ్రమో మది రాదిజః,
 సత్త్రిధా తరుణో మధ్యోఽపకృష్టశ్చేతి భేదతః. 156

మద మనునది మధ్యము మొదలయిన వానిచేగలుగు ఆనందసమ్మోహములయొక్క సంశ్రమము. ఆమదము తరుణమదమనియు, మధ్యమదమనియు, అపకృష్టమదమనియు మూఁడువిధములు.

దృష్టిః స్థైర్యా ముఖే రాగః సస్తితాకులితం వచః,
లలితావిద్ధగత్యాద్యాచేష్టాస్వస్త్యస్తరుణే మదే. 157

తరుణమదమందు గర్వపుఞ్జాపులు, ముఖమందు ఎఱుపు, చిఱునగవును సంశ్రమమును గలవలుకు, ఒయారపు నడక, ఇవి మొదలయిన చేష్టలు గలుగును.

మధ్యమే తు మదే వాచి స్థలనం ఘూర్ణనం దృశోః,
గమనే ఐక్రతా బాహ్వోర్విక్షేపస్తస్తతాదయః. 158

మధ్యమమదమందు వాక్కున తడఁబాటు, గుడ్డుతిరుగుట, వంకరగనడచుట, చేతులనాడించుట, వ్రేలవేయుట, మొదలయినచేష్టలు గలవు.

అపకృష్టే తు చేష్టాస్వ్యర్లతిభంగో విసంజ్ఞతా,
నిష్ఠీవనం ముహూర్ష్యాసో హిక్కా ఛర్ద్యాదయో మతాః.

అపకృష్టమదమందు గతిభంగము, మూర్ఛిల్లుట, తెలివితప్పియుండుట, ఉమియుట, వెక్కిళ్లు, వాంతి మొదలయిన చేష్టలు గలుగును.

ఉత్తమప్రకృతిశ్చేతే మధ్యో హసతి గాయతి,
అధమప్రకృతిర్గ్రామ్యం పరుషం వక్తి రోదితి. 160

ఉత్తమమదమును గలవాఁడు పండుకొనియుండును. మధ్యమమదమును గలవాఁడు నవ్వుచుఁబాడుచునుండును. అధమమదమును గలవాఁడు క్రూరము. గను వికారముగను మాటలాడుచును దుఃఖించుచునుండును.

◀ ౧౦ శ్రమలక్షణం ౧౧ ▶

శ్రమో మానసభేదస్యాదధ్వన్మత్తరతాదిభిః,
అంగమర్దననిశ్వాసపాదసంవాహనాని చ. 161

జృంభణం మందయానత్వం ముఖనేత్ర వికూణనమ్,
 నీత్రక్రోతిశ్చేతి విజ్ఞేయా అనుభావాశ్శ్రోమోత్థితాః. 162

త్రోవనడచుట, నృత్తమాడుట, క్రీడమొదలయిన వ్యాపారములచే
 గలుగు మానసభేదము శ్రమమనబడును. ఇందు అంగమర్దనము, నిట్టూర్పు,
 కాళ్లపినుకుట, ఆవలింత, మందముగనడచుట, ముఖమునుకన్నులను పంకర
 చేసికొనుట, సత్కారము చేయుట ఈ అనుభావములు గలుగును.

◀◀ ఆలస్యలక్షణం. ౧◀◀

స్వభావభయసౌహిత్యగర్వనిర్భయతాదిభిః,
 కృచ్ఛాత్క్రియోస్తుఖత్వం యత్తదాలస్యమిహ క్రియాః.
 అంగభంగక్రియా ద్వేషజృంభణాక్షీవిమర్దనాః,
 శయ్యాసనైకప్రియతా తంద్రీనిద్రాదయోఽపి చ. 164

స్వభావము, భయము, తృప్తి, గర్వము, భయములేకయుండుట మొద
 లగువానిచేత కష్టమున పనులను జేయయత్నించుట, ఆలస్య మనబడును.
 ఇందు అంగభంగము, క్రియా ద్వేషము, ఆవలింత, నేత్రములు నలుపుట,
 పండుకొనుటయందును కూర్చుండుటయందును ముఖ్యముగా ప్రియముగలు
 గుట, కన్నులు మూతలుపడుట, నిదుర మొదలయిన క్రియలు గలుగును.

◀◀ దైన్యలక్షణం. ౧◀◀

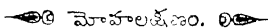
హృత్తాఽదుర్గతత్వాద్యైరనౌద్ధత్యం హి దీనతా,
 ఆత్రానుభావా మాఽనిన్యగా త్రస్తంభాదయో మతాః. 165
 మనస్తాఽఽము, పేదఱికము మొదలయినవానిచే గలుగు అణయవ
 దైన్య మనబడును. ఇందుకు మాఽనిన్యదేహస్తంభాద్యనుభావములు గలుగును.

◀◀ చింతాలక్షణం. ౧◀◀

ఋప్తవస్త్యపరిస్థాప్తేచైశ్చిర్యభ్రంశనాదిభిః,
 చింతా ధ్యానాత్తికా తస్యామనుభావా భవంత్యమీ. 166

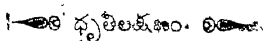
కార్యాధోముఖ్యసంతాపనిశ్వాసోచ్ఛ్వాసనాదయః,

ప్రియవస్తువులు లభించనందువలన నైశ్వర్యభ్రంశనము మొదలయిన వానిచేతఁగలుగుధ్యానము చింతయనఁబడును. ఇందు మేనుచిక్కిరింప, తలపంపు, సంతాపము, నిట్టూర్పు మొదలయినవి గలుగును.

ఆపద్భీతివియోగాద్యైర్తోహశ్చిత్తస్య మూఢతా,
విక్రియాస్తత్ర విజ్ఞేయా ఇంద్రియాణాం చ శూన్యతా.
నిశ్చేష్టతాంగ ప్రమణపతనాఘూర్ణనాదయః,

ఆపత్తు, భయము, వియోగము మొదలైనవానిచే మనస్సున కేమియుం దేలియకపోవుట మోహ మనఁబడును. ఇందు ఇంద్రియములు శూన్యముగ నుండుట, చేష్టలులేకయుండుట, దేహము తిరుగుట, గుడ్లు గిరిగిరలాడుట ఇవి మొదలైనవి క్రియలు గలుగును.

జ్ఞానవిజ్ఞానగుర్వాది భక్తిర్నారసిద్ధితః 168

లజ్జాదిభిశ్చ చిత్తస్య నైస్పృహ్యం ధృతిరుచ్యతే,
అత్రానుభావా విజ్ఞేయా ప్రాప్తార్థానుభవస్తథా. 169
అప్రాప్తాతీతస్వప్తార్థానభిసంక్షోభణాదయః,

మోక్షవిషయకజ్ఞానము, శాస్త్రజ్ఞానము, గురుభక్తి, నానావిషయములసిద్ధి, సిగ్గు మొదలైనవానిచేత మనస్సునకు ఇచ్చలేకయుండుట ధృతియనఁబడును. ఇందులభించినదానిని ఆనుభవించుట; పొందఁబడనివిషయములు కడచినవిషయములు, నష్టవిషయములు వీనికిగా మనస్సున చింతలేక యుండుట, మొదలయినవి గలుగును.

❧ స్మృతిలక్షణం. ౧❧

స్వతశ్చిత్తదృఢాభ్యాసాత్ సదృశాలోకనాదిభిః. 170

స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థప్రతీతిస్తత్ర విక్రియాః,
కంపనోద్వేపనే మూర్ఛో భ్రూవిక్షేపాదయోఽపి చ. 171

మనోభ్యాసబలముచేత తనంతటను సమానవస్తువుల చూచుట మొదలైనవానిచేఁగలుగు పూర్వానుభూతార్థజ్ఞానము స్మృతి యనఁబడును. ఇందు శిరస్సును ఆడించుట, ఊచుట, కనుబొమలవిక్షేపములు మొదలైనవిగలుగును.

❧ వ్రీడాలక్షణం. ౧❧

అకార్యకరణావజ్ఞాస్తుతినూతనసంగమైః,
ప్రతీకారక్రియాద్యైశ్చ వ్రీడా త్వనతిధృష్టతా. 172

తత్ర చేష్టా నిగూఢోక్తిరాధోముఖ్యవిచింతనే,
అనిర్లమో బహిర్వాపి దూరా దేవావకుంతనం. 173
నఖానాం కృంతనం భూమిలేఖనం చైవమాదయః,

అకార్యముఁజేయుట, అవమానము, స్తోత్రము, నూతనసంగమము, ప్రతికారక్రియ మొదలైనవానిచేత అతిధార్యములేకయుండుట వ్రీడ యనఁబడును. ఇందు మఱుఁగుగమాటాచుట, తలవంచుట, యెఱించుట, బయట రాకుండుట, దూరముగానే మునుగిడుట, గోళ్లుగిల్లుట, నేలగీరుట ఇవి మొదలైనవి గలుగును.

❧ చపలతాలక్షణం. ౧❧

రాగద్వేషాదిభిశ్చిత్తే లాఘవం చాపలం భవేత్. 174

చేష్టాస్తత్రావిచారేణ పరిరంభావలోకనే,
నిష్కాసనోక్తిపారుష్యే తాడనాజ్ఞాపనాదయః. 175

రాగద్వేషాదిభిశ్చిత్తే లాఘవం చాపలం భవేత్. 174

ఆస, ద్వేషము, మొదలైనవానిచే మనస్సులోఁ గలుగు లాఘవము చాపలమాను. అందు యోచింపక కాఁగిలించుకొనుట, చూచుట, వెళ్లమనుట, కఠినపుమాటలు, కొట్టుట, ఆజ్ఞాసించుట మొదలైనచేష్టలు గలుగును.

❀ హర్షలక్షణం. ❀

మనోరథస్య లాభేన సిద్ధియోగ్యస్య వస్తునః,
మిత్రసంగాచ్చ దేవాదిప్రసాదేన చ కల్పితః. 176

మనఃప్రసాదో హర్షస్యాదత్ర నేత్రాస్యపుల్లతా,
ప్రియభాషణమాశ్లేషః పులకానాం ప్రరోహణం. 177
స్వేదోద్గమశ్చ హస్తేన హస్తసంతాడనాదయః,

మనోరథముయొక్క సిద్ధియోగ్యమైనవస్తువుయొక్క లాభముచేతను, మిత్రులసంగమముచేతను, దేవతాదుల ప్రసాదముచేతను గఱిగింపఁబడిన మనః ప్రసాదము హర్ష మనఁబడును. ఇందు ముఖము కన్నులు వికసించుట, ప్రియముపలకులు, కాఁగిలించుట, పులకరించుట, చెమటఁగలుగుట, చేతులు కట్టుట మొదలైనవి గలుగును.

❀ ఆవేగలక్షణం. ❀

చిత్తస్య సంభ్రమో యస్యాదావేగోఽయం స చాష్టథా.
ఉత్పాతవాతవర్షాగ్నిమత్తకుంజరదర్శనాత్,
ప్రియాప్రియశ్రుతేశ్చాపి శాత్రవవ్యసనాదపి. 179

మనసుయొక్క తడబాటు ఆవేగమాను. ఆయావేగము ఉత్పాతావేగ మనియు, వాతావేగమనియు, వర్షావేగమనియు, అగ్న్యావేగమనియు, మత్త కుంజరదర్శనావేగమనియు, ప్రియశ్రవణావేగమనియు. ఆప్రియశ్రవణావేగ మనియు, శాత్రవవ్యసనావేగమనియు కారణానుసారముగా నెనిమిది తెఱఱగు లగును.

❀ ఉత్పాతావేగో యథా. ౧౭ ❀

త త్రోత్పాతస్తు శైలాదికంపకేతూదయాదయః,
తజ్జన్సర్వాంగవిస్రంసో వైమనస్యాపసర్పణే. 180

అందు కొండమొదలైనవి కదలుట, తోచుచుకొప్పుట్టుట మొదలైనవి ఉత్పాత మాను. దీనివలనగలిగిన సర్వాంగవిస్రంసము, వైమనస్యము, అపసర్పణము ఇవి ఉత్పాతావేగ మనబడును.

❀ వాతావేగో యథా. ౧౮ ❀

త్వరయా గమనం వస్త్రాహరణం చావకుంతనం,
నేత్రావమార్జనాద్యాశ్చ వాతావేగభవాః క్రియాః. 181

వేగముగనడచుట, వస్త్రములను తీసికొనుట, కప్పుకొనుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట మొదలైనవి పెద్దగాలిచేగలుగు క్రియలు.

❀ ఋషావేగో యథా. ౧౯ ❀

ఛ త్రగ్రహాఽంగసంకోచబాహుస్వస్తిక ధావనే,
ఛన్నాశ్రయణమిత్యాద్యా వర్షావేగభవాః క్రియాః. 182

గొడుగును గ్రహించుట, దేహముచిన్నదవుట, చేతులను భుజములములయందుఁజేర్చుట, పరుగిడుట, గుత్తసలము నాశ్రయించుట మొదలైనవి వర్షావేగముచే గలుగుక్రియలు.

❀ అగ్నావేగో యథా. ౨౦ ❀

అగ్నావేగభవాశ్చేష్టా వీజనం చాంగధూననం,
వ్యత్యస్తపాదవిక్షేపనేత్రసంకోచనాదయః. 183

అగ్నావేగమందుఁ గలుగుచేష్టలు వీజనము, అంగధూననము, వ్యత్యాసముగ నడుగులుంచుట, నేత్రసంకోచము ఇవి మొదలైనవి.

❧ మత్తకుంజరదర్శనావేగో యథా. ❧

ఆవేగే కుంజరోద్భూతే సత్వరం వాపసర్పణం,
విలోకనం ముహూః సార్శ్వే త్రాసకంపాదయోఽపి చ.

వినుచు చేఁ గలుగునావేగముందు త్వరగా పరుగెత్తిపోవుట, ప్రక్కకు తిరిగితిరిగిచూచుట, భయము, వణకు మొదలైనవి గలుగును.

❧ ప్రియశ్రవణజావేగో యథా. ❧

ప్రియశ్రవణజేఽప్యస్తిన్నభ్యుత్థానోపగూహనే,
ప్రీతిదానం ప్రియం వాక్యం రోమహర్షాదయోఽపి చ.

ఈప్రియశ్రవణజావేగముందు అభ్యుత్థానము, ఆలించనముజేసికొనుట, ప్రీతిపురస్కరముగ వస్త్రాభరణాదులనిచ్చుట, ప్రియమైనవాక్యము, రోమాంచము మొదలైనవి గలుగును.

❧ అప్రియశ్రవణావేగో యథా. ❧

అప్రియశ్రుతిజేఽప్యస్తిన్విలాపః పరిలుంతనం,
ఆక్రందితం చ పతనం పరితో భ్రమణాదయః.

186

అప్రియశ్రవణావేగముందు ఏడుపు, పొరలాడుట, మొరపెట్టుట, క్రిందబడుట, అంతటఁదిరుగుట మొదలైనవి గలుగును.

❧ శాత్రవవ్యసనావేగో యథా. ❧

చేష్టాస్యస్యశ్శాత్రవావేగే వర్తశస్త్రాదిధారణం,
గజవాజీరథారోహ సహసా విక్రమాదయః.
వతే స్వ్యరుత్తమాదీనామనుభావా యథోచితం,

187

శాత్రవావేగముందు కవచము ఆయుధము మొదలైనవస్తువులను ధరించుట, వినుచు గుఱిము రథము వీనినెక్కుట, త్వరగా విక్రమించుట మొదలైనవి గలుగును. ఇవి ఉత్తమాదులను యథోచితముగఁ గలుగును.

❀ జడతాలక్షణం. ❀

జాడ్యమప్రతిపత్తిస్యాదిష్టానిష్టార్థయోశ్చుతేః. 188

వృష్టేర్వా విరహాదిభ్యః క్రియాస్తత్రానిమేషతా,
అశ్చుతిః పారవశ్యం చ తూష్ణింభావాదయోఽపి చ. 189

ఇష్టార్థము అనిష్టార్థము వీనివినికివలనఁగాని, వర్షమువలనఁగాని, విరహము మొదలైనవానివలనఁగాని కలుగుఅజ్ఞానము జాడ్య మాను. ఇందు తెప్పపాటులేకయుండుట, చెవులువినకయుండుట, పరవశుఁడౌట, ఊరకయుండుట మొదలగుచేష్టలు గలుగును.

❀ గర్వలక్షణం. ❀

విశ్వరూపతారుణ్యకులవిద్యాబలైరపి,
ఇష్టలాభాదినాన్వేషామవజ్ఞా గర్వ ఉచ్యతే. 190

అనుభావా భవంత్యత్ర గుర్వాద్యాజ్ఞావ్యతిక్రమః,
అనుగ్రహప్రదానం చ వైముఖ్యాభాషణాదయః. 191

విభ్రమాపహ్నుతీవాక్యపారుష్యమనవేక్షణం,
ఆవేక్షణం నిజాంగానామంగభేదాదయోఽపి చ. 192

విశ్వరూపము, రూపము, యశావనము, కులము, విద్య, బలము, ఇష్టలాభము మొదలైనవానిచేత నొరులనవమానించుట గర్వ మనఁబడును. ఇందు అహంభావము, అజ్ఞోల్లంఘనము, అనుగ్రహప్రదానము, మోముత్రిష్టకొనుట, మాటలాడకయుండుట, మొదలైనవియు, పరుషముగమాటలాడుట, చూడకయుండుట, తనయవయవములను జూచుకొనుట, ఒడలువిఱుచుకొనుట మొదలైనయనుభావములు గలుగును.

❀ విషాదలక్షణం. ❀

ప్రారబ్ధకార్యానిర్వాహాదిష్టాప్రాప్తేర్విప్రతితః,
అపరాధపరిజ్ఞానాదనుతాపస్తు యో భవేత్. 193.

విషాద ఇతి విఖ్యాతో భరతార్ణవపారగైః,
స విషాదస్త్రిధా జ్యేష్ఠమధ్యమాధమసంశ్రయాత్. 194

తానారంభించినపని సాగకుండుట, ఇష్టపదార్థాప్రాప్తి, విపత్తు, తప్పు నెఱుగుట వీనివలనఁగలుగు ననుతాపము విషాద మనఁబడును. ఆవిషాదము ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమములయాశ్రయమువలన మూఁడుతెఱుగులు గలది యగును.

— శ్రేష్ఠవిషాదో యథా. —

సహాయాన్వేషణోపాయచింతాద్యా ఉత్తమే స్మృతాః,

ఉత్తమునివిషాదమందు సహాయమును వెతకుట, ఉపాయచింత మొదలైనవ్యాపారములు గలుగును.

— మధ్యమవిషాదో యథా. —

అనుత్సాహశ్చ వైచింత్యం వైక్లబ్యమవిలోకనం. 195

విషాదే మధ్యమే ప్రోక్తా భ్రాంత్యాద్యాశ్చైవ విక్రియాః,

మధ్యమునివిషాదమందు ఉత్సాహములేకయుండుట, మిక్కిలిచింతించుట, కార్యాకార్యములు తెలియకయుండుట, ఎవరిని తలయెత్తి చూడకుండుట, భ్రమించుట మొదలయినక్రియలు గలుగును.

— అధమవిషాదో యథా. —

రోదనశ్శ్వసిత ధ్యానముఖకోణాదయోఽధమే. 196

అధమునివిషాదమందు రోదనము, నిట్టూర్పు, ధ్యానము, ముఖము వంకర మొదలైనవి గలుగును.

— కౌత్సుక్యలక్షణం. —

కాలాక్షమత్వమాత్సుక్యం అభిలాషాదిహేతుజం,
త్వరయా గమనం శయ్యాస్థితేరుత్థానచింతనే. 197

శరీరగౌరవాద్యాశ్చ అనుభావా ఇహ స్మృతాః,

ఆసమైదలైనవానిచేఁ గలుగుజాగును తాళలేకయుండుట ఔత్సుక్య మనఁబడును. ఇందు వేగముగనడచుట, పడకలోనుండిలేచుట, చింతించుట, శరీరముబరువగుట మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ నిద్రాలక్షణం. ▶▶

మందస్వభావవ్యాయామనిశ్చింతత్వసమాధిభిః. 198

మనోనిమీలనం నిద్రా చేష్టాస్త్రాస్యగౌరవం,
ఆఘూర్ణమాననేత్రత్వమంగానాం పరివర్తనం. 199

నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసితే గాత్రస్వేదో నేత్రనిమీలనం,
శరీరస్య తు సంకోచో జాడ్యం చేత్యేవమాదయః. 200

మందస్వభావము, వ్యాయామము, నిశ్చింతత, సమాధి, వీనిచేఁగలుగు మనోనిమీలనము నిద్ర యనఁబడును. ఇందు ముఖగౌరవము, కన్నులుజొలాయిండుట, అంగములపరివర్తనము, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు, దేహమందు చెమటపోయుట, నేత్రములు మూతపడుట, దేహసంకోచము, తెలివిలేకయుండుట ఇవి గలుగును.

◀◀ అపస్తారలక్షణం. ▶▶

ధాతువైషమ్యదోషేణ భూతావేశాదినా కృతః,
చిత్తక్షీభస్త్యపస్తారః తత్ర చేష్టాః ప్రకంపనం. 201

ధావనం పతనం స్తంభో భ్రమణం నేత్రవిక్రియా,
స్ఫోటదంశభుజాక్షేపలాలాఫేనాదయోఽపి చ. 202

వాతపిత్తశ్లేష్మధాతువుల హేచ్చుతక్కువ, దోషము, దయ్యముసోకుట మొదలైనవానిచేతఁజేయఁబడిన మనస్సుయొక్క ఊఁభము అపస్తార మనఁబడును. ఇందు వణఁకుట, వరుగెత్తుట, పడుట, కదలకుండుట, తిరుగుట, నేత్ర

ములవిక్రియ, స్ఫోటము (భేదనము) పండ్లుకొఱుకుట, చేతులువిసరుట, చొళ్లకారుట, సురుగుగలుగుట మొదలైనవి గలుగును.

— ౧౯ సుప్తిలక్షణం. ౧౯ —

ఉద్రేక ఏవ నిద్రాయాస్సుప్తిస్సాస్వత్తత్ర విక్రియాః,
ఇంద్రియోపరతిర్నేత్రమీలనం స్రస్తగాత్రతా. 203
ఉత్స్వన్నా యతనై శ్చల్యత్వాసోచ్ఛాప్తసాదయోఽపి చ,

నిదురయొక్క ఆధిక్యమే సుప్తి యనబడును. ఇంద్రియములు ఉపరతినిబొందియుండుట, కన్నులుమూసియుండుట, గాత్రము స్రస్తమైయుండుట, కలగనుట, దీర్ఘకాలము కదలకయుండుట, ఉచ్ఛాప్తననిశ్వాసములు మొదలైనవి గలుగును.

— ౨౦ విబోధలక్షణం. ౨౦ —

విబోధశ్చేతనావాప్తిశ్చేష్టాస్తత్రాక్షిమర్దనం. 204
శయ్యాయా మోక్షణం బాహువిక్షేపోఽంగుళిమోటనం,
శిరఃకంఠాయనం చాంగవలనం వైవమాదయః. 205

నిదురమేలుకొనుట విబోధ మనబడును. ఇందు కన్నులు నలుపుకొనుట, పడకను విడుచుట, బాహువిక్షేపము, అంగుళిమోటనము, (బొటనవేళ్లలాగి కొనుట), తలనుగోకుకొనుట, దేహమును ద్రిప్పట మొదలైనవి గలుగును.

— ౨౧ అమర్షలక్షణం. ౨౧ —

అధిక్షేపావమానాద్యైః క్రోధోఽమర్ష ఇతీరితః,
తత్ర స్వేదశ్శిరఃకంఠ ఆధోముఖ్యవిచింతనే. 206
ఉపాయాన్వేషణోత్సాహవ్యవసాయాదయః క్రియాః,

తక్కువచేయుట, అవమానముచేయుట మొదలయినవానిచేతకలుగు క్రోధము అమర్ష మనబడును. అందు స్వేదము, శిరఃకంఠము, తలవంచుకొనుట,

చింతించుట, ఉపాయములను వెతకుట, ఉత్సాహము, వ్యవసాయము మొదలయినవి గలుగును.

అవహితాలక్షణం. ౧౭

అవహితాకారగుష్టిః ధైర్యప్రాభవనీతిభిః. 207

లజ్జాసాధ్యసదాక్షీణ్యప్రాగల్భ్యపజయాదిభిః,
అన్యథాపాదనం మిత్యైధైర్యమన్యత్రవీక్షణం. 208

కథాభంగాదయోఽప్యస్యా అనుభావా భవంత్యమీ,

ధైర్యము, ప్రాభవము, సీతి, సిగ్గు; సాధ్యసము, దాక్షిణ్యము, ప్రాగల్భ్యము, అపజయము ఇవి మొదలయినవానిచేగలుగు ఆకారగుష్టి అవహితక్షయనంబడును. ఇందు వేరుగఁ జెప్పట, అబద్ధపుధైర్యము, మఱియొకప్రక్కచూచుట, కథాభంగము మొదలయినవి గలుగును.

ఉగ్రతాలక్షణం. ౧౮

అపరాధాపమానాభ్యాం చౌర్యనిగ్రహణాదిభిః. 209

అసత్ప్రీలాపనాద్యైశ్చ కృతం తూర్ణత్వముగ్రతా,
క్రియాస్తత్రాస్య నయనరాగో బంధనతాడనే. 210

శిరసః కంపనం నేద్విదవర్ధనం భర్తృనాదయః,

అపరాధము, అపమానము, దొంగతనము, నిగ్రహము, అసత్ప్రీలాపము మొదలయినవానిచే జేయఁబడినత్వర ఉగ్రతయనంబడును. అందు కన్నులు ముఖము ఎఱ్ఱనౌట, బంధించుట, కొట్టుట, తలయాడించుట, చెమట పోయుట, బెదరించుట మొదలయినవి కలుగును.

మతిలక్షణం. ౧౯

నానాశాస్త్రార్థకథనాదర్థనిర్ధారణం మతిః. 211

అత్ర చేష్టాస్తు కర్తవ్యకరణం సంశయక్షిపా,
శిష్యోపదేశో భూక్షేప ఊహాపోహాదయోఽపి చ. 212

అనేకకాస్త్రములను జెప్పటవలనఁగలుగు అర్థనిర్ణయము మతియనఁబడును. ఇందు యుక్తమగుపనులను జేయుట, సంశయమును బోఁగొట్టుట, శిష్యోపదేశము, కనుబొమల నాడించుట, ఊహాపోహములు మొదలయినవి గలుగును.

❖ వ్యాధిలక్షణం. ❖

దోషోద్రేకవియోగాద్యైః జ్వరాత్తా వ్యాధిరుచ్యతే,
గాత్రస్తంభః శ్లథాంగత్వం కూజితం ముఖకూణానం. 213

వృథాకృతాంగవిక్షేపో నిశ్వాసాద్యాస్తు విక్రియాః,
స శీతోదాహాయుక్తశ్చ ద్వివిధః పరికీర్తితః. 214

దోషోద్రేకముచేతను, వియోగాదులచేతను గలుగుజ్వరము వ్యాధియనఁబడును. ఇందు దేహము స్తంభించుట అంగము బిగిత్గట, అఱచుట, ముఖము వంకరపోవుట, వ్యర్థముగనంగవిక్షేపముఁజేయుట, నిట్టూర్పు మొదలయినవిగలుగును. ఆజ్వరముశీతజ్వరమని, దాహజ్వరమనిన్ని ఇరుదెరంగు లాను.

❖ శీతజ్వరవ్యాధిర్వృథా. ❖

శీతజ్వరే తు చేష్టాస్వస్వంతాపశ్చాంగసాదనం,
హనుసంచలనం బాష్పః సర్వాంగోత్కంఠపకూజితే, 215
జానుకంపనరోమాంచముఖశోషాదయోఽపి చ,

శీతజ్వరమందు తాపము, దేహము చిక్కుట, చెక్కిళ్లు చలించుట, కన్నీరు, సర్వాంగమును వణకుట, అఱచుట, మోకాళ్లు మాకుట, పులకరింపు, ముఖమువాడుట, మొదలయినవి గలుగును.

❖ దాహజ్వరో యథా. ❖

దాహజ్వరే తు విజ్ఞేయాశ్శీతమాల్యాదిధారణం. 216
పాణిపాదపరిక్షేపముఖశోషాదయోఽపి చ,

దాహజ్వరమందు చల్లనిపూలదండ మొదలయినవానిని ధరించుట చేతులుకాళ్లు ఎత్తెత్తివేయుట, మొగమువాడిపోవుట మొదలయినవిగలుగును.

❀❀ ఉన్నాదలక్షణం. ❀❀

ఉన్నాదశ్చిత్తవిభ్రాంతిః వియోగాదిష్టనాశతః. 217

వియోగము, ఇష్టనాశనము వీనివలన గలుగుచిత్తవిభ్రమము, ఉన్నాద మనఃబడును.

❀❀ వియోగజోన్నాదో యథా. ❀❀

వియోగజే తు చేష్టాస్వస్థావనం పరిదేవనం,
అసంబద్ధప్రలపనం శయనం సహసోద్ధతిః. 218
అచేతసైస్సహాలాపో నిర్నిమిత్తస్థితాదయః,

వియోగజోన్నాదమందు పరుగెత్తుట, పరిదేవనము, సంబంధములేనిపలుకులుపలుకుట, పండుకొనియుండుట, త్వరగాలేచుట, ప్రాణములేనివానితో మాటలాడుట, కారణములేక నవుట, మొదలయినవి గలుగును.

❀❀ ఇష్టనాశోన్నాదో యథా. ❀❀

ఇష్టనాశకృతోన్నాదే భస్మాదిపరిలేపనం. 219

నృత్తగీతాదిరచనా తృణాదేర్తాల్యధారణం,
అత్రోన్నాదేఽపి సకలా ప్రాగుక్తా విక్రియా మతాః. 220

ఇష్టనాశోన్నాదమందు భస్మము మొదలయినవానిని బూసికొనుట, నృత్తము గీతము మొదలయినవిచేయుట, తృణము మొదలయినవానిదండలను ధరించుట, ఇవియును వియోగజోన్నాదమందుఁ జెప్పినక్రియలును గలుగును.

❀❀ మరణలక్షణం. ❀❀

వాయోర్ధనంజయస్యాపి విప్రయోగో మహాత్మనః,
శరీరావచ్ఛేదవతో మరణం నామ తద్భవేత్. 221

వీతచ్చ ద్వివిధం ప్రోక్తం వ్యాధిజం చాభిఘాతజం,

సర్వాంగవ్యాపిగానుండు ధనంజయవాయువుయొక్కనిర్లమము మరణ మనఁబడును. ఈమరణము వ్యాధిజమని, అభిఘాతజమని, ఇరుఁడెఱుగు తాను.

❀ వ్యాధిజమరణం యథా. ❀

ఆద్యే త్వసాధ్యహృచ్చాలా విఘాచ్యాదిసముద్భవే. 222

అనుభావా అమీ ప్రోక్తా అవ్యక్తాక్షరభాషణం,

వివర్ణగాత్రతా మందశ్వాసోక్తిస్తంభమీలనాః. 223

హిక్కా పరిజనాపేక్షా నిశ్చేష్టేంద్రియతాదయః,

ఆసాధ్యమైన హృద్రోగము విఘాచిమొదలయినవానిచేతఁ గలుగునది వ్యాధిజమరణమందు - కొఱుకుచుమాటలాడుట, దేహకాంతిమాటిపోవుట, మెల్లఁగా శ్వాసమువిడుచుట, మాటనిలిచిపోవుట, నేత్రమీలనము, హిక్కా, పరిజనములనపేక్షించుట, ఇంద్రియచేష్టలఱుగుట, మొదలయినవి గలుగును.

❀ అభిఘాతమరణం యథా. ❀

ద్వితీయం ఘాతపతనదేహోద్భంధవిషాదిజం. 224

తత్ర ఘాతభవే భూమిపతనక్రందనాదయః,

విషం తు వత్సనాభాద్యమష్టావేతాస్తదుద్భవాః. 225

కార్శ్యం కంపో దాహో హిక్కా ఘేనశ్చ కంధరాభంగః,

జడతా మృతిరితి కథితాః పతనాద్యభిఘాతజాశ్చేష్టాః. 226

ఘాతము, పడుట, దేహబంధనము, విషము, వీనిచేఁగలుగునది యభిఘాతజమరణము. అందు ఘాతజమందు నేలఁబడుట, ఏడ్చుట, మొదలయినవి. వసనాభిమొదలయినవి విషము. పతనాదులయినయభిఘాతమువలనఁగలుగు చేష్టలు-చిక్కిపోవుట, వణకుట, తాపము, హిక్కా, ఘేనము, కంధరాభంగము, జడత, మరణము మొదలయినవి.

❖ ❖ ❖ లాసలక్షణం. ౨ ❖ ❖ ❖

త్రాసస్వాచ్చి త్తచాంచల్యం విద్యుత్క్రవ్యాదగర్జితైః,
తథాభూతభుజంగా ద్వైర్విజ్ఞేయాస్తత్ర విక్రియాః. 227

ఉత్కంపగా త్రసంకోచ రోమాంచస్తంభగద్దదాః,
ముహుర్ని మేషో విభ్రాంతిపార్శ్వస్థాలంబనాదయః. 228

మెఱపు, రాక్షసులు, ఉఱుము, శికాచము, సర్పము మొదలైనవాని చేరలుగు చిత్తచాంచల్యము త్రాస మనబడును. ఇందు ఉత్కంపము, దేహ సంకోచము, రోమాంచము, స్తంభము, గద్దదము, అడుగడుగునకు టెప్ప పాట్లు, భ్రమ, ప్రక్కనుండువారిని పట్టుకొనుట మొదలయినవి గలుగును.

❖ ❖ ❖ వితర్కలక్షణం. ౩ ❖ ❖ ❖

ఊహో వితర్కస్సం దేహవిమర్శప్రత్యయాదిభిః,
జనితో నిర్ణయోఽర్థస్య అసత్యస్పత్య ఏవ చ 229
అత్రానుభావాస్సు రమీ భూశిరఃకంపనాదయః,

సంఊహము, నిశ్చయము మొదలయినవానిచేర గలుగు ఊహత్కమును సత్యాసత్యనిర్ణయము వితర్క మనబడును. దీనియందు కనుబొమ లెగురవేయుట, తలయాడించుట మొదలయిన యనుభావములు గలుగును.

ఉత్తమాధమమధ్యేషు సాత్వికవ్యభిచారిణాః. 230
విభావా అనుభావాశ్చ వర్ణనీయా యథోచితం,

ఉత్తమ అధమ మధ్యమ స్వభావముగలవారియందు విభావానుభావ సాత్వికభావవ్యభిచారిభావములు యథోచితముగ వర్ణింపఁదగినవి.

స్వాతంత్ర్యాత్పరతంత్ర్యాచ్చ ద్వివిధా వ్యభిచారిణాః. 231
పరపోషకతాం ప్రాప్తాః పరతంత్రా ఇతీరితాః,

తదభావే స్వతంత్రాస్సుః భావా ఇతి చ తే స్త్రుతాః. 232

వ్యభిచారిభావములు స్వాతంత్ర్యపారతంత్ర్యములవలన ఇరుదెఱుగు లాచున్నవి. ఇతరపోషణమును బొందినపుడు పరతంత్రములనియును, అటు లేకున్నపుడు స్వతంత్రములనియును జెప్పబడును.

◀ వ్యభిచారిభావానాం దశాచతుష్టయలక్షణం. ▶

ఉత్పత్తిసంధిశాబళ్యశాంతయో వ్యభిచారిణాం,
దశాశ్చతస్రస్సుస్తేషాముత్పత్తిర్భావసంభవః. 233

సరూపమసరూపం వా భిన్నకారణకల్పితం,
భావద్వయం విశేషి చేత్స సంధిరితి కథ్యతే. 234

శబళత్వం హి భావానాం సంమర్దస్యాత్పరస్పరం,
అత్యారూఢస్య భావస్య విలయశ్శాంతిరుచ్యతే. 235

ఉత్పత్తియని, సంధియని, శాబళ్యమని, శాంతియనియు వ్యభిచారి భావములకు నాలుగవర్ణలు గలవు. ఇందు ఉత్పత్తియనునది భావముగలుగుట. సరూపములైనను, ఆసమానరూపములైనను భిన్నకారణములచేతఁ గల్పితములైన రెండుభావములు చేరనేని సంధి యనఁబడును. భావములు ఒకదాని నొకటియొరయుట శబళత్వ మనఁబడును. అత్యారూఢమైన భావముయొక్కలయము శాంతి యనఁబడును.

ఆభాసతా భవేదేషామనౌచిత్యప్రవర్తనం,
అసత్యత్వాదయోగ్యత్వాదనౌచిత్యం ద్విధా మతం. 236

ఈభావములకు అనౌచిత్యప్రవర్తనము ఆభాసత యనఁబడును. ఆయనౌచిత్యము అసత్యానౌచిత్యమనియు, అయోగ్యానౌచిత్యమనియు ఇరుదెఱుగులాను.

◀ అనౌచిత్యద్వితయలక్షణం. ▶

అసత్యత్వకృతం తత్స్వాదచేతనగతం తు యత్,
అయోగ్యత్వకృతం ప్రోక్తం సీచతిర్యగ్జడాశ్రయం. 237

అచేతనగతమైయుండునది అసత్యముచేతఁ జేయఁబడినది యగును. నీచతిర్వ్యగ్ణాశ్రయమైయుండునది అయోగ్యత్వకృతమని చెప్పఁబడును.

—ॐ ఆధ స్థాయి నో నిరూప్యం తే. ॐ—

సజాతీయైర్విజాతీయైర్భావై ర్యేత్వతిరస్కృతాః,
 క్షీరాభివన్నయంత్యన్యాకా స్వాత్త్వత్వం స్థాయి నో హి తే.
 తే త్వష్టావితీ విజ్ఞేయాః స్థాయి నో మునిసమ్మతాః,
 రత్యుత్సాహచా చ శోకశ్చ విస్తయశ్చ తతఃపరం. 239
 హాసో భయజుగుప్సే చ క్రోధో నాశ్యే ప్రకీర్తితాః,

సజాతీయవిజాతీయభావములచేత ఆతిరస్కృతములై క్షీరసముద్రము వలెనే ఇతరభావములను స్వాత్త్వత్వమునుబొందించుకొనునవి స్థాయిభావములు. అవి యెనిమిదినిధములని ఋషులచే నొప్పఁబడినవి. వానిపేర్లు వివరింపఁబడుచున్నవి. రతి, ఉత్సాహము, శోకము, విస్తయము, హాసము, భయము, జుగుప్స, క్రోధము-ఇవి నాట్యమందుఁ జెప్పఁబడినవి.

—ॐ రతిస్థాయిలక్షణం. ॐ—

యూనోరనోన్యన్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛారతిర్భవేత్. 240
 నిన ర్లేణాభియోగేన సంసర్లేణాభిమానతః,
 ఆత్తోపమాదివిషయై రేతాస్స్యస్తత్ర విక్రియాః. 241
 కటాక్షపాతభ్రూక్షేపప్రియవాగాదయోఽపి చ,

స్వభావము, సహవాసము, సంబంధము, ఆభిమానము, ఆత్తోపమాది విషయములు. వీనిచేత నాయికానాయకులమనసునగులు ఆన్యోన్యవిషయమైన ఇచ్ఛావిశేషము రతిస్థాయి యాను. అందు కడగఁజిచూపు, కనుబొమ లగురవేయుట, ప్రియవాక్యము మొదలైనవి గలుగును.

అంకురపల్లవకలికా ప్రసూనఫలభావభాగయం క్రమశః.
 ప్రేమామానః ప్రణయః స్నేహో రాగోఽనురాగ ఇతి,

వరుసగ మొలక, చిగురు, మొగ్గ, పుష్పము, ఫలమును నగురతిస్థాయి భావము ప్రేమయని, మానమని, ప్రణయమని, స్నేహమని, రాగమని, అను రాగమని ఈపేళ్లను బొందుచున్నది.

❖ ప్రేమలక్షణం. ❖

స ప్రేమా ప్రేమసహితం యూనోర్యద్భావబంధనం. 243

నాయికానాయకుల ప్రీతిసహితమైన మనస్సులకలయిక ప్రేమ యనబడును.

❖ మానలక్షణం. ❖

యత్తు ప్రేమానుబంధేన స్వాతంత్ర్యాద్ధృవయంగమం,
బద్ధాతి భావకౌటిల్యం స మాన ఇతి గీయతే 244

నాయికానాయకులకు ప్రేమబంధముచేత స్వాతంత్ర్యమువలన గలుగు భావకౌటిల్యము మాన మనబడును.

❖ ప్రణయలక్షణం. ❖

బాహ్యంతరోపచారై ర్యత్ప్రేమ మానోపకల్పితైః,
బద్ధాతి భావవిస్రంభం సోఽయం ప్రణయ ఉచ్యతే. 245

నాయికానాయకులమానోపకల్పితములైన బాహ్యంతరోపచారముల చేత భావవిస్రంభమును గలుగఁజేయు ప్రేమ ప్రణయ మనబడును.

❖ స్నేహలక్షణం. ❖

విస్రంభే పరమాం కాష్టామారూఢే దర్శనాదిభిః,
యత్ర ద్రవత్యంతరంగం స స్నేహ ఇతి కథ్యతే. 246
స త్రేఢా కథ్యతే ప్రాథమంసమధ్యమభేదతః,

నాయికానాయకులవిస్రంభము చూపుమొదలయినవానిచేత పూర్ణము కాకగా ఏదశయందు మనసుకలుగుచున్నదో యది స్నేహమనబడును. ఆస్నే

హము ప్రాధన్నే హమనియు, మందన్నే హమనియు, మధ్యన్నే హమనియు
ముత్తైఱఁగులఁ జెప్పఁబడినది.

—●● ప్రాధన్నే హలక్షణం. १●●

ప్రభానాదిభిరజ్ఞాతచిత్తవృత్తైః ప్రియే జనే. 247
ఇతరక్లేశకారి యః స ప్రాధన్నేహ ఉచ్యతే,

తోఁచుట మొదలయినవానిచేఁ నెఱుఁగఁబడని చిత్తవృత్తిగలనాయ
కుని యందు ఇతరక్లేశకారియైనన్నే హము ప్రాధన్నేహ మనఁబడును.

—●● మందన్నే హలక్షణం. १●●

ద్వయోరన్యస్య మానాదౌ తదన్యస్య కరోతి యః. 248
నై వాపేక్షాం న చోపేక్షాం సన్నేహో మంద ఉచ్యతే,

నాయికానాయకులలో ఒకరికి శోపము మొదలయినవి కలిగియున్న
ప్పుడు రెండవవారికి ఉపేక్షాపేక్షలను జేయకయుండునది మందన్నేహ
మనఁబడును.

—●● మధ్యన్నే హలక్షణం. १●●

ఇతరానుభవాపేక్షా మీక్షతే యస్య మధ్యమః. 249

ఇతరానుభవాపేక్షను నెదురుమాచుచున్నది మధ్యమన్నేహ మనఁ
బడును.

—●● రాగలక్షణం. १●●

దుఃఖమప్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే,
యేనన్నేహ ప్రకర్షణేన స రాగ ఇతి కథ్యతే. 250
కుసుంభనీలమాంజిష్టరాగభేదేన స త్రిధా,

ఏన్నే హాతిశయమువలన మనసున దుఃఖము సుఖమువలెనే తోచుచున్నదో యది రాగ మనఁబడును. ఆరాగము కుసుంభరాగమనియు, నీలరాగమనియు, మాంజిష్ఠరాగమనియు ముత్తైఱఁగులాను.

◀౧౧ కుసుంభరాగలక్షణం. ౧౧▶

కుసుంభ రాగస్య జ్ఞేయో యశ్చిత్తే రజ్యతే క్షణాత్. 251
అతి ప్రకాశమానోఽపి క్షణా దేవ వినశ్యతి,

ఏరాగము మనసున క్షణకాలముననే కలుగునదియును, అధికముగ ప్రకాశించుచున్నదైనను తక్షణమేమాటునదియునో అది కుసుంభరాగ మనఁబడును.

◀౧౧ నీలరాగలక్షణం. ౧౧▶

నీలరాగస్తు యస్సక్తో నాపై తి న చ దీప్యతే. 252

ఏది మనసున సక్తమై మాఱకుండను, ప్రకాశించకుండను నున్నదో యది నీలరాగ మనఁబడును.

◀౧౧ మాంజిష్ఠరాగలక్షణం. ౧౧▶

అచిరేణైవ సంసక్తశ్చిరాదపి న నశ్యతే,
అతీవ భాసతే యోఽసౌ మాంజిష్ఠో రాగ ఉచ్యతే. 253

ఏది చిత్తమందు క్షరగ సంసక్తమై యెన్నటికినిమాఱక ప్రకాశించుచున్నదో యది మాంజిష్ఠరాగ మనఁబడును.

◀౧౧ ఆనురాగలక్షణం. ౧౧▶

రాగ ఏవ స్వసంవేద్యదశాస్రాప్త్యా ప్రకాశితః,
యావదాశ్రయవృత్తిశ్చేదను రాగ ఇతీరితః. 254.
అన్యే స్తీతిం రతేర్భేదమామనంతి మనీషిణః,

ముందు చెప్పినరాగమే తనసంవేద్యదశను పొందుటచేత ప్రకాశితమై ఆశ్రయముండువఱకుండెనేని యది ఆచురాగ మనఁబడును. కొందఱు ప్రీతిని రతిభేదమని చెప్పుదురు.

❀ ఉత్సాహస్థాయిలక్షణం. ❀

శక్తిధైర్యసహాయాద్యైశ్శీలశ్లాఘ్యేషు కర్మసు. 255

సత్పరా మానసీవృత్తి రుత్సాహస్తత్ర విక్రీయాః,
కాలాద్యవేక్షణం ధైర్యత్యాగారంభాదయోఽపి చ. 256
సహజాహార్యభేదేన సద్విధా పరికీర్తితః,

శీలశ్లాఘ్యములైనకార్యములయందు శక్తి, ధైర్యము, సహాయము మొదలయినవానిచేత త్వరగా ప్రవర్తించుమనోవ్యాపారము ఉత్సాహస్థాయి యాను. అందునమయమును జూచుట, ధైర్యము, త్యాగము, ఆరంభము మొదలైనవిగలుగును. ఇది సహజోత్సాహస్థాయి యనియు, ఆచార్యోత్సాహస్థాయి యనియు నిరుదేఱఁగులాను.

❀ శోకస్థాయిలక్షణం. ❀

బంధువ్యాపత్తిదౌర్దత్యధననాశాచిభిః కృతః 257

చిత్తక్షేశకరశ్శోకస్తత్ర చేష్టా విచర్లతా,
బాహ్పద్దమో ముఖే శోపస్తస్సంభనిశ్వసితాదయః. 258

బంధువిషయమైనవిపత్తు, దుర్గతి, ధననాశము మొదలైనవానిచేగలుగు చిత్తక్షేశకరమైనవృత్తి శోకస్థాయి యనఁబడును. అందు దేహకాంతిమాటుట, కన్నీరుకలుగుట, ముఖమువాడుట, స్తంభము, నిట్టూర్పు మొదలైనవి గలుగును.

❀ విస్మయస్థాయిలక్షణం. ❀

లోకోత్తరపదార్థానాచుపూర్వాలోకనాచిభిః,

విస్తారశ్చేతసో యస్తు విస్మయస్స నిగద్యతే. 259.

క్రియాస్తత్రాక్షివిస్తారో సాధూక్తిపులకాదయః,

లోకోత్తరమైనపదార్థములను అపూర్వముగఁజూచుట, వీనిచేఁగలుగు మనోవిస్తారము విస్తయస్థాయి యనఁబడును. ఇందు నేత్రవైశాల్యము, క్లాషించుట, పులకరింపు మొదలైనక్రియలు గలవు.

❦ హాసస్థాయిలక్షణం. ౧౯ ❦

భాషణాకృతివేషాణాం క్రియాయాశ్చ వికారభేః. 260

తౌల్యాదేవ పరస్థానా మేషామనుకృతేరపి,
వికారశ్చేతసో హాసస్తత్ర చేష్టాస్సమిరితాః. 261

దృష్టేర్వికాసో నాసోష్ఠకపోలస్పందనాదయః,

పలుకులు ఆకారము వేషము పని వీనివికారముచేతను, ఇవి పరస్థల వాసులవైనయెడ సహజముగానుండినను, వెక్కిరించుటచేతను, గలుగు మనోవికారము హాసస్థాయి యనఁబడును. ఇందు వికారపుచూపు, ముక్కు పెదవి చెక్కిళ్లు వీనికదలిక మొదలైనవి గలుగును.

❦ భయస్థాయిలక్షణం. ౨౦ ❦

భయం తు మంతునా ఘోరదర్శనశ్రవణాదిభిః 262

చిత్తస్యాతీవ చాంచల్యం తత్ప్రియో నీచమధ్యయోః,
ఉత్తమస్య తు జాయేత కరణైరతికారణైః. 263

అనుభావ్యో భవేత్కంపముఖసంశోషణాదిభిః,

ఆకస్తికముగా భయంకరవస్తువులను జూచుట వినట మొదలైనవాని చేతను, తప్పిదముచేతనుగలుగు మిక్కిలిచిత్తచాంచల్యము భయస్థాయి యనఁబడును. ఇది ఉత్తమ మధ్యమ నీచాశ్రయమై ముతైఱఁగుతాను. దీనిని వణఁకుట, ముఖమువాడుట, మొదలైనవానిచే నెఱుఁగవచ్చును.

❀❀ జుగుప్సాస్థాయిలక్షణం. ❀❀

అహృద్వానాం పదార్థానాం దర్శనశ్రవణాదిభిః. 264

మనస్సంకోచనం యత్సా జుగుప్సా తత్ర విక్రియాః,

నాసాపిథానం త్వరితా గతిరాస్యవికూణనం 265

సర్వాంగధూననం కుత్సా ముహుర్నిష్ఠీవనాదయః.

అయోగ్యవస్తువులను జూచుట వినుట మొదలైనవాని చేగలుగు మనస్సంకోచము జుగుప్సాస్థాయి యనఁబడును. ముక్కు-మూసికొనుట, జేగముగఁ బోవుట, ముఖమును వంకరచేసికొనుట, సర్వాంగధూననము, ఆసవ్యాపడుట, మాటిమాటికి ఉమ్మివేయుట మొదలైనవి గలుగును.

❀❀ క్రోధస్థాయిలక్షణం. ❀❀

భవేత్ప్రజ్వలనం క్రోధః పురాక్షేపాదిసంభవః. 266

ఘల్లనాసాపుటోద్వృత్త తారకాద్యనుభావముక్,

శత్రుభృత్యసుహృత్పూజ్యాశ్చత్వారో విషయా మతాః.

పురాక్షేపాదులచేగలుగు మనఃప్రజ్వలనము క్రోధస్థాయి యనఁబడును. ఇది ఘల్లనాసాపుటము, నిరనిరతిరుగునల్లగుడ్డు, మొదలైన అనుభావములను గలదై యుండును. దీనికి శత్రువులు, భృత్యులు, స్నేహితులు, పూజ్యులు, ఈ నలుగురు విషయు లనఁబడుదురు.

❀❀ శత్రువిషయక్రోధో యథా. ❀❀

ముహుర్దృష్టాష్టతా భంగో భృకుట్యా దంతఘట్టనం,

హస్తనిష్ఠీడనం గాత్రప్రకంపోఽస్త్రస్య వీక్షణం. 268

స్వభుజావేక్షణం కంఠగర్జాద్యాశ్శాత్రవక్రుధి,

శత్రువిషయక్రోధమందు అడుగడుగునకు పెదవులుకొఱుకొనుట, కనుబొమలువంకరయవుట, పండ్లుకొఱుకుట, చేతులను పిసుకుకొనుట, దేహమువలం

కుట, ఆస్త్రమునుజూచుట, తనభుజములను జూచుకొనుట, గర్జించుట మొదలైనవి గలుగును.

◀ ౧౭ భృత్యశ్రోధో యథా. ౧ ▶

భృత్యశ్రోధే తు చేష్టాస్సుచ్చే త్రాంతపతవశ్రుతా. 269

తూష్ణిం ధ్యానం చ నైశ్చల్యం శ్వసితాని ముహూర్తుహూః,
మానం వినమ్రముఖతా భుగ్నదృష్ట్యాదయో మతాః 270

భృత్యశ్రోధమందు కన్నీరుకారుట, ఊరకధ్యానించుట, కదలకయుండుట, అడుగడుగునకు నిట్టూర్పులుపడుచుట, మాటలాడకయుండుట, తలవంచుకొనుట, భుగ్నదృష్టి మొదలైనవి గలుగును.

◀ ౧౮ మిత్రశ్రోధో యథా. ౧ ▶

మిత్రశ్రోధే తు చేష్టాస్సుచ్యః భావగర్భవిభూషణం,
భ్రూభేదనిటలస్వేదకటాఽఽరుణిమాదయః. 271

మిత్రశ్రోధమందు భావగర్భముగభూషించుట, కనుబొమ్మలు భేదపడుట, నొనటఁ జేమటకలుగుట, కన్నులు ఎఱునాట మొదలయినవి గలుగును.

◀ ౧౯ పూజ్యశ్రోధో యథా. ౧ ▶

పూజ్యశ్రోధే తు చేష్టాస్సుస్వస్వనిందా నమ్రవక్త్రతా,
అనుత్తరప్రదానాంగస్వేదగద్గదతాదయః. 272

పూజ్యశ్రోధమందు తన్నుతాను నిందించుకొనుట, తలవంచుకొనుట, ప్రత్యుత్తరము చెప్పకుండుట, దేహమున చెమట గలుగుట, కంఠగద్గదము మొదలైనవి గలుగును.

భృత్యాదికోపత్రితయే తత్తతోఽపాదితాః క్రియాః,
మిథః స్త్రీపుంసయో రేవ రోషః స్త్రీగోచరః పునః. 273

ప్రత్యయావధిర త్ర స్యుః వికా రాః కుఃకిలేక్షణం,
అధరస్ఫురణాపాంగ రాగనిశ్వసితాదయః.

274

భృత్యాదిక్రోధ త్రితయమందును దానిదానికిఁ జెప్పఁబడిన క్రియలు దాని దానికిఁ గలుగును. మిత్రకోధాంతర్గతమైన స్త్రీపురుషులకోపములయందు స్త్రీమీదిపురుషకోపము ప్రత్యయముగలుగునంతవఱకు నుండును. ఇందు వంకరచూపు, వెదవు లదరుట, కడకన్ను లెఱ్ఱనాట, నిశ్వాసములు మొదలై నవి గలుగును.

ద్వేషా నిగదిత స్త్రీణాం రోషః పురుషగోచరః,
సపత్నీ రోష హేతుస్వాదన్యస్వాదన్య హేతుకః.

275

సపత్నీ హేతుకో రోషః విప్రలంభే ప్రపంచ్యతే,
అన్య హేతుకృతే త్వత్ర క్రియాః పురుషరోషవత్.

276

పురుషవిషయమైన స్త్రీకోపము సపత్నీ హేతుకమనియు, అన్య హేతుక మనియు, ఇరు దెఱుఁగు లాను. సపత్నీ హేతుకమైనరోషము విప్రలంభముండుఁ జెప్పఁబడుచున్నది. అన్య హేతుకృతరోషమందు పురుషరోషమందుఁ గల క్రియలు గలుగును.

ఏతే చ స్థాయినస్సర్వే విభావైర్వ్యభిచారిభిః,
సాత్వైకై రనుభావైశ్చ నటాభినయగోచరాః.

277

సాక్షాత్కారమివానీతాః ప్రాపితా స్వాదురూపతాం,
సామాజికానాం మనసీ ప్రయాంతి రసరూపతాం.

278

విభావవ్యభిచారిభావసాత్వైకానుభావన్యూపారూపానుభావములచే సాక్షాత్కారమును బొందింపఁబడినట్లు అభినయగోచరములై స్థాయిభావములు స్వాదురూపతను బొందింపఁబడి సామాజికలమనమన రసరూపము బొందు చున్నవి.

దధ్యాదివ్యంజనైశ్చింఛామరిచ్యాదిభిరోషధైః,
 గుడాదిమధురద్రవ్యైర్యథాయోగ్యం సమన్నితైః. 279
 యథాపాకవిభేదైశ్చ నిష్పాద్యో రస బౌదనః,
 నిష్పాద్యతే విభావాద్యైః ప్రయోగేణ తథా రసః. 280
 సోఽయమానందసంభేదో భావజ్ఞైరనుభూయతే,

యథాయోగ్యముగఁ గూడిన పెరుగు మొదలైనవ్యంజనములచేతను, చింతపండు మిర్యాలు మొదలయిన యాషధములచేతను, బెల్లము మొదలయిన మధురపదార్థములచేతను, పాకభేదములచేతను, అన్నమునకు రసమెట్లుకలుగుచున్నదో అట్లు విభావాదిభావములచేతను, ప్రయోగముచేతను, రసము నిష్పన్నమగుచున్నది. రసమనునది మనస్సుచే నెఱుగఁగదగిన సుఖవిశేషము. అది భావజ్ఞులచే ఆస్వాదింపఁబడుచున్నది.

❦ రసభేదానాహ. ❦

శృంగారవీరకరుణాద్భుతహాస్యభయానకాః. 281
 భీభత్సశ్చ తథా రాద్రో నాట్యే త్వష్టరసాః స్మృతాః,

శృంగారము, వీరము, కరుణము, అద్భుతము, హాస్యము, భయానకము, భీభత్సము, రాద్రము - అని నాట్యమందు ఎనిమిదిరసములు చెప్పఁబడుచున్నవి.

❦ శృంగారరసలక్షణం ❦

రసేషు తత్ర శృంగారః ప్రథమం వక్ష్యతే స్ఫుటం. 282

విభావై రనుభావైశ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,
 నీతా సదస్యరస్యత్వం రతిశ్శృంగార ఉచ్యతే. 283

నాయికా నాయకో వాపి తత్ర చాలంబనం మిథః,
 రూపయావనలావణ్యకులశీలాదితద్గుణైః. 284

వాగ్భిశ్చ మధురాలాపగీతకర్త కలాదిభిః,
 చేష్టాభిర్భుజవిక్షేపకటాక్షహాసితాదిభిః. 285

అలంకారైస్సృగాలేపదుకూలకటకాదిభిః,
 తటస్థైశ్చంద్రదీపాద్యైః భావైరుద్దిపితా తతః. 286

కాంతదృష్టిప్రసన్నాస్యరాగాద్యైరాంగికైరపి,
 వాచికైర్మధురాలాపగుణసంకీర్తనాదిభిః. 287

సాత్వికస్తంభకంపాద్యైరనుభావైః ప్రకాశితా,
 ఔత్సుక్యచింతాహర్షాద్యైస్సంపుష్టా సహకారిభిః. 288

యా రతిస్థాయిసీ పైవ భావాద్యైరభిరంజితా,
 రస్యమానా సహృదయైర్యాతి శృంగారతామియం 289

క్రిందఁజెప్పిన యెనిమిదిరసములలో మొదట శృంగారరసము చెప్పఁబడుచున్నది. విభావానుభావవ్యభిచారిసాత్వికభావములచే సదస్యస్వాద్యత్వమును బొందినరతిస్థాయిభావము శృంగారరస మని చెప్పఁబడును. ఆరతిస్థాయి నాయికానాయకులను ఆలంబనము గలది. రూపము యావనము లావణ్యము కులము శీలము మొదలయిననాయికానాయకులగుణములచేతను, మధురమైన పలుకులచేతను, సంగీతవిద్య మొదలయిన వానిచేతను, భుజవిన్యాసము కటాక్షము హాసము మొదలయినవానిచేతను, చేష్టలచేతను, పుష్పము గంధము వస్త్రము హస్తాభరణము మొదలయినఅలంకారములచేతను, చంద్రదీపాదులయినతటస్థ భావములచేతను, మరల నుద్దిపితయై చక్కనిచూపు ప్రసన్నముఖరాగము మొదలయిన ఆంగికములచేతను, మధురాలాపము గుణకీర్తనము మొదలయిన వాచికములచేతను, స్తంభకంపాదులయినసాత్వికానుభావములచేతను, ప్రకాశితమై ఔత్సుక్యము చింత హర్షము మొదలయినసహకారులచేతను, పోషింపఁబడిన ఆరతియే భావములచే రంజితయై రసికులచే ఆస్వాద్యమానయై శృంగారరసమాటను పొందుచున్నది.

— ౧౦ తం విభజితే. ౧౦ —

విప్రలంభశ్చ సంభోగ ఇతి స ద్వివిధా భవేత్,

ఆశృంగారరసము విప్రలంభశృంగారమని, సంభోగశృంగారమని రెండు విధము తాను.

— ౧౧ విప్రలంభం లక్షయతి. ౧౧ —

అప్రాప్తిర్విప్రలంభస్యాన్యాయోర్జాతాభిలాషయోః. 290

పాండిమగ్లానిదృష్ట్యాద్యా అనుభావా ఇహ స్తృతాః,

హర్షగర్వజుగుప్సాగ్ర్యమదహాసశమైర్విना. 291

అన్యే సంచారిణస్యై భవంత్యత్ర యథోచితం,

అత్యంతానక్తిగల నాయికానాయకులకు వరస్వరము చేరికలేకయుండుట విప్రలంభ మనఁబడును. ఇందు విరహపాండిమము, సోలినచూపు మొదలయినవిగలుగును. హర్షము, గర్వము, జుగుప్స, ఉగ్రభావము, మదము, హాసము, శమము ఇవివినా కడమసంచారిభావములన్నియును ప్రకృతానుగుణముగ గలుగును.

— ౧౨ విప్రలంభం విభజితే. ౧౨ —

అయోగో విరహో మానః ప్రవాసశ్శాప ఇత్యపి. 292

విప్రలంభస్య పంచై తే హేతవః పరికీర్తితాః,

అయోగము, విరహము, మానము, ప్రవాసము, శాపము అని విప్రలంభమునకు అయిదు హేతువులు గలవు.

— ౧౩ అయోగవిప్రలంభశృంగారలక్షణం. ౧౩ —

ప్రాగసంగతయోర్యునోరనురాగేఽపి జాగ్రతి. 293

అయోగః పారతంత్రాద్వైర్విప్రలంభోఽభిలాషజః,

ప్రవేశనిర్గమా తూష్ణీం తద్దృష్టిపథగామితా. 294

రాగప్ర కాశనపరాశ్చేష్టాస్సత్తప్ర కాశనం,
వ్యాజోక్తయశ్చ విజనే స్థితిరిత్యాదయోఽపి చ. 295

తత్ర సంచారిణో గ్లానిశ్శంకాసూయా భ్రమో భయం,
నిర్వేదాత్సుక్యదైన్యాని చింతానిద్రే ప్రబుద్ధతా. 296

విషాదజడతోన్మాదా మోహో మరణమేవ చ,
తత్తత్సంచారిభావానాముచితాపి దశా భవేత్. 297

క్రమేణ ప్రాక్తనై రస్య దశావస్థాస్సమాసతః,
ప్రోక్తాస్తదనుసారేణ భరతేన మహాత్మనా. 298

అతిప్రేమగల నాయికానాయకులకు ప్రథమసమాగమమునకు మునుపు గలవిప్రలంభము అయోగవిప్రలంభ మనబడును. ఇందు నాయకునిజూచి యింటెలోఁపలికిఁబోవుట, బయటవచ్చుట, ఊరక ఆతనిచూపున కగపడుట, తనఆనను బయలుపఱచుచేట్టలు, తనదేహమును ప్రకాశపఱచుట, వ్యాజోక్తులు, విజనస్థలమందుండుట మొదలయినవిగలవు. గ్లానియు, శంకయు, ఆనూయము, భ్రమము, భయము, నిర్వేదము, డౌత్సుక్యము, డైన్యము, చింత, నిద్ర, ప్రబోధము, విషాదము, జాడ్యము, ఉన్మాదము, మోహము, మరణము - ఈవ్యభిచారిభావములకు యథోచితముగ ప్రవేశముగలదు. ఈ యయోగవిప్రలంభమునకు దశావస్థలుగలవని ప్రాచీనులమతము ననుసరించి భరతునిచేతను జెప్పబడినవి.

◀ దశావస్థా నిరూపయతి. ▶

చక్షుఃప్రీతిశ్చింతా సంకల్పో గుణనుతిః క్రియాద్వేషః,
తాపా లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతిర్దశావస్థాః. 299

చక్షుఃప్రీతి, చింత, సంకల్పము, గుణనుతి, క్రియాద్వేషము, తాపము, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మృతి అనునవి పదియవస్థలు.

❖ చక్షుఃస్రీతిలక్షణం ౧-టిది. ❖

చక్షుఃస్రీతిః స్పృహ రమ్యే దృష్టే వాలంబనే శ్రుతే,
కౌతుకస్వేదరోమాంచహర్షవిస్తయసాధ్వసైః. 300
చాపలస్తంభలజ్జాద్యైరనుభావోభవేదయం,

రమ్యమైన ఆలంబనము వినబడినదిగాని చూడబడినదిగాని కాఁగా,
దానియందుఁగలిగిన ఇచ్చ చక్షుఃస్రీతి యనఁబడును. ఇది సంతోషము,
స్వేదము, పులకరింపు, హర్షము, ఆశ్చర్యము, సాధ్వసము, చాపలము, స్తంభ
ము, సిగ్గు మొదలయినవానిచేత భావింపఁదగినది.

❖ చింతాలక్షణం. ౨-వది. ❖

కేనోపాయేన సంసిద్ధ్యేత్కదా తేన సమాగమః. 301
దూతీముఖేన కిం వాచ్యమిత్యాద్యూహా విచింతనం,
అత్రానుభావా నిశ్వాసధ్యానస్తాంగతాదయః. 302
వలయాదిపరామర్తస్వేదాంబుపులకాదయః,
శయ్యాసనాదివిద్వేష ఇత్యాద్యాః స్మరకల్పితాః. 303
నిర్లక్ష్యవీక్షణం చైవమాద్యాస్సుర్విక్రియా మతాః,

కోరిక ఏయింపాయముచేత ఈడేరును? అతనిలోడ నెప్పుడు కూడిక
కలుగును? చెలులతోనేమిచెప్పి పంపవచ్చును? ఆని ఊహించుట చింత యనఁ
బడును. ఇందు నిట్టూర్పు, ధ్యానము, దేహముసోలుట, హస్తాభరణాదులను
చేతితోతడవుట, చెమట, పులకరింపు, శయ్యాసనాదులయందు విద్వేషము,
నిర్లక్ష్యవీక్షణము మొదలైనవి గలుగును.

❖ సంకల్పావస్థాలక్షణం. 3-వది. ❖

మనోరథస్యాత్సంకల్పస్తత్రమాగమగోచరః. 304
బౌత్సుక్యస్వేదరోమాంచ స్మృతిశ్వాసాక్షిమీలనైః,
బాహ్యార్థస్యాపరిజ్ఞానేనానుభావోభవేదసా. 305

నాయకసమాగమగోచరమైన మనోరథము సంకల్ప మనఁబడును. ఈయనస్థయందు ఔత్సుక్యము, స్వేదము, రోమాంచము, స్మరణము, శ్వాసము, కన్నులుమూసికొనుట, బాహ్యవ్యాపారముఁ దెలియకయుండుట, మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ గుణనుతిలక్షణం. ౪-వది. ౧౯ ▶▶

భవేద్గుణనుతి స్తస్య రూపాదిపరికీర్తనం. 306

రోమాంచో గద్గదా వాణీ భావావరణవీక్షణం,
తత్సంగచింతనం సఖ్యా గండస్వేదాదయోఽపి చ. 307

ఔత్సుక్యహర్షస్తృత్యాద్యా అనుభావా ఇహ స్మృతాః,

నాయకుని రూపము మొదలైనగుణములనుబొగడుట గుణనుతి యనఁబడును. ఇందు రోమాంచము, డగ్గుత్తుకగలపలంకులు, సాభిప్రాయముగఁజూచుట, చెలికత్తెలతో నతనిసంగమముచుగుఱించి యోచించుట, కపోలముల యందుచెమట, ఉత్సాహము, హర్షము, స్మరించుట మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ క్రియాద్వేషలక్షణం. ౫-వది. ౨౦ ▶▶

క్రియాద్వేషస్తతోఽన్యత్ర విద్వేషో భోజ్యవస్తుని. 308

చింతానిశ్వాసదైన్యాశ్రు కళాజాగరపాండుతాః,
విషాదో గ్లానిరిత్యాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః. 309

నాయకునికప్పు ఇతరములైన భోజ్యవస్తువులయందు గలుగుద్వేషము క్రియాద్వేష మనఁబడును. ఇందు చింత, నిశ్వాసము, దైన్యము, కన్నీరు విడుచుట, నిదురలేకయుండుట, వెలవెలపోవుట, విషాదము, సోలుట మొదలైనవి గలుగును.

◀◀ తాపలక్షణం. ౬-వది. ౨౧ ▶▶

తత్ప్రాప్తేర్విప్రకర్షణ తాపస్యాత్కామజో జ్వరః,
వైవర్ణ్యమశ్రు వైస్వర్యం శయనేపరివర్తనం. 310

నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావాస్తదుద్భవాః,

ప్రియునిరాకయొక్క విలంబమునఁ గలుగుకామజ్వరము తాప మనఁ బడును. ఇందు వైవర్ణ్యము, కన్నీరు, స్వరభంగము, పడకలా పొరలుట, నిట్టూర్పు, ముఖమువాడుట మొదలైనవి గలుగును.

❖ లజ్జాత్యాగలక్షణం. ౭-వది. ❖

లజ్జాత్యాగస్త్రపాహానిరాత్పుక్యాదిసముద్భవా. 311

ఉల్లంఘనం భవేద్వాచాం గౌరవాగణనం తథా,
విషాదో వ్యగ్రతా దైన్యమిత్యాద్యైరనుభావ్యతే. 312

బోత్సుక్యము మొదలైనవానిచేత సిగ్గునుమానుట లజ్జాత్యాగ మనఁ బడును. ఇందు ఆజ్ఞనుమీఱుట, గౌరవమును తలఁచునందుట, విషాదము, వ్యగ్రత, దైన్యము మొదలైనవి గలుగును.

❖ ఉన్మాదలక్షణం. ౮-వది. ❖

సర్వావస్థాసు సర్వత్ర తన్తనస్కతయా సదా,
అతస్మిన్ స్తదితి భ్రాంతిరున్మాదో విరహోద్భవః. 313

తత్ర చేష్టాస్తు విజ్ఞేయా ద్వేషస్వేష్టేఽపి వస్తుని,
దీర్ఘో ముహూర్ష నిశ్వాసో నిర్మి మేషతయా స్థితిః. 314

అనిమి త్తస్తి తథ్యానగానమోహాదయోఽపి చ,
అకాండగమనోఽన్తానశంకాద్యా అపి విక్రయాః. 315

విషాదమదరోషాద్యా అనుభావా ఇహ స్మృతాః,

ఎప్పుడును సర్వావస్థలయందును నాయకునియందు దత్తచిత్తురాలై యుండుటచేత ఒకవస్తువు మఱియొకవస్తువు గాతోఁచుట విరహమువలనఁగలిగిన ఉన్మాద మనఁబడును. ఇందు తనయిష్టవస్తువునందుఁగూడద్వేషము, నిట్టూర్పు, తప్పుపాటులేమి, హేతువులేకనవ్వుట, ధ్యానించుట, పాడుట, మూర్ఛపో

వుట, నిమిత్తములేకనడచుట, లేచుట, శంకమొదలైనవి, విషాదము, మదము, రోషము ఈయనుభావములు గలుగును.

—ॐ మూర్ఖలక్షణం. ౯-వది. ॐ—

తాపోత్కర్షా త్తదప్రాప్త్యా మూర్ఖాజ్ఞానక్షయో ముహూః.

ఇదమిష్టమనిష్టం తదితి వేత్తి న కంచన,
నోత్తరం భాషతే ప్రశ్నే నేక్షతే న శృణోతి చ. 317

క్రమేణ మందావుచ్చాస్వనిశ్వాసౌ నష్టచేష్టతా,
స్పర్శానభిజ్ఞతేత్యాద్యా భవంత్యత్రానుభావకాః. 318

నాయకుడురానందున అధికతాపముచేత జ్ఞానముక్షయించుట మూర్ఖయనబడును. ఇందు ఇష్టమును అనిష్టమును దెలియకుండుట, పిలిచినను పలుకకుండుట, చూపులేకుండుట, చెవివినకుండుట, క్రమముగా నుచ్చాస్వనిశ్వాసములు మందములగుట, చేష్టలులేకయుండుట, అంటినదెలియకుండుట ఇవి మొదలైన యనుభావములు గలుగును.

—ॐ మృతిలక్షణం. ౧౦-వది. ॐ—

స్వరోత్థా మరణేచ్ఛాచేన్నృతిరిత్యభిధీయతే,
లీలాశుకవినోదాదిన్యాసస్మిగ్ధసఖికరే. 319

కలకంఠకలాలాపశ్రుతర్తందానిలాశ్రయః,
భ్యోత్సన్నప్రవేశమాకందమంజరీప్రేక్షణాదయః. 320

ఉద్బంధనాదినన్నాహస్సాస్రదృష్ట్యాదయస్త్విహ,
మన్తధవ్యాపారముచేత గలుగుమరణేచ్ఛ మృతి యనబడును. ఇందు విలాసపుచిలుకతోడియాట మొదలయినవానిని సఖులకు దిప్పించుట, కోవెలలముద్దుపలుకులనుపినుట, మందమారుతమును ఆశ్రయించుట, వెన్నెలలోనికీకబోవుట, మామిడిపూఁగొత్తులనుజూచుట, ఉరిమొదలైనవానిని సిద్ధపఱుచుకొనుట, కన్నీటితోడిచూపు మొదలయినవి గలుగును.

◀◀ విరహవిప్రలంభలక్షణం. ౧◀

కాలక్షేపస్తు సంప్రాప్తేః కార్యాద్వా పారతంత్యక్రతః. 321

వీకగ్రామస్థయోర్యూనోర్విరహస్సోఽభిధీయతే,
ఔత్సుక్యచింతానిశ్వాసవితక్రాద్యనుభావభాక్. 322

ఒకేయూరిలోనుండెడి నాయికానాయకులకు ప్రీతిసిద్ధమైయుండఁగ
కార్యవశమువలనగాని పరాధీనతవలనగాని కలియుటకుకాలహరణముకలిగినా
అది విరహవిప్రలంభకృంగార మనఁబడును. ఇందు ఉత్సాహము, చింత,
నిట్టూర్పు, వితక్రము మొదలయినవి గలుగును.

◀◀ మానవిప్రలంభలక్షణం. ౨◀

ఈక్షణాలింగనాదీనాం నిరోధో మాన ఉచ్యతే,
ప్రణయేర్ష్యాప్రభేదేన ద్వివిధస్సోఽభిధీయతే. 323

మామట ఆలింగనము మొదలైనవ్యాపారములను నిరోధించియుం
డుట మాన మనఁబడును. ఆమానము ప్రణయమానమనియు, ఈర్ష్యామాన
మనియు ఇరుదెఱఁగు లాను.

◀◀ ప్రణయమానలక్షణం. ౩-టిది. ౧◀

తత్ర ప్రణయమానస్వ్యాదాజ్ఞాలంఘనతో మిథః,
అభాషణం చ వైముఖ్యమిత్యాద్యైరనుభావ్యతే. 324

వానిలో నాయికానాయకులకు పరస్పరము ఆజ్ఞాలంఘనముచేఁగలుగు
నది ప్రణయమానమాను. ఇందు మాటలాడకయుండుట, ఘృభము త్రిప్పకొని
యుండుట మొదలైనవి కలుగును.

◀◀ ఈర్ష్యామానలక్షణం. ౨◀

ఈర్ష్యామానస్తు యః కోపః ప్రియే జ్ఞాతాన్యసంగమే,
అభాషణముపాలంభో భర్తృనం తాడనం తథా. 325

వైముఖ్యమశ్రుచామర్ష ఇత్యాద్యైరనుభావ్యతే,
తద్దానం శ్రవణాదృష్టి రనుమానాచ్చ వా భవేత్. 326

అన్యస్త్రీసంభోగము నెఱుగటచే ప్రియునియందుఁ గలుగుజోషము ఈర్ష్యామాన మనఁబడును. ఇది అభాషణము, ఉపాలంభము, బెదిరించుట, కొట్టుట, వైముఖ్యము, కన్నీరు, ఓర్వమి, ఇవి మొదలైనవానిచే నెఱుగఁ దగినది. దీని నెఱుగట-వినికి, చూచుట, అనుమానము (ఉపహించుట) ఈ మూఁటిలో దేనివలననైన నగును.

శ్రవణాదీని నిరూపయతి. ౧౧

శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిస్సాక్షాద్విలోకనమ్,
అనుమానం స్వప్నగోత్ర స్థలనాదిభిరుచ్యతే. 327

శ్రవణమానునది దూతికమొదలయినవారివలనవిసుట, దృష్టియనునది ఎదురుగఁజూచుట, అనుమానమనునది స్వప్నమందు పేరుహార్చి పిలుచుట మొదలయినవానిచేతఁ గలుగునని చెప్పఁబడుచున్నది.

ప్రవాసనిప్రలంభలక్షణం. ౧౨

దేశాంతరస్థితిర్యా తు ప్రవాసస్సోఽభిధీయతే,
కార్యసాండిమనిశ్వాసచింతాదై న్యాశ్రుగద్గదాః. 328
లంబాలకత్వమిత్యాద్యా అనుభావాస్సమీరితాః,

నాయికానాయకుల దేశాంతరస్థితి ప్రవాసనిప్రలంభ మనఁబడును. ఇందు చిక్కిపోవుట, తెల్లనాట, నిట్టూర్పు, చింత, డైన్యము, కన్నీరు, లంబాలకత్వము మొదలయిన యనుభావములు గలుగును.

శాపవిప్రలంభలక్షణం. ౧౩

శాపస్తు జాడ్యజాచ్ఛాపాత్ సుదూరే వాభ సన్ని ధా. 329
చింతాసంతాపనిశ్వాస సాండిమాద్యనుభావభాక్,

అయోగవిప్రలంభోక్తా దశావస్థా యథోచితం. 330
అన్యేషు విప్రలంభేషు భవేయు రితి కీర్తితాః,

దూరములోనుండిన సమీపములోనుండిన జాడ్యముచే గలుగుకోపము కాపవిప్రలంభ మనఁబడును. ఇందు చింత, సంతాపము, నిశ్వాసము, పాండి మము మొదలయిన అనుభావములుగలుగును. అయోగవిప్రలంభమందుఁ జెప్పఁ బడిన దశావస్థలు శబ్దితరవిప్రలంభములయందును యథోచితముగఁ గలుగునని చెప్పఁబడియున్నది.

— సంభోగశృంగారలక్షణం. ౧ —

అనుకూలా నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ. 331

దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగ ఉదాహృతః,
స్తేతభ్రూలలితా దృష్టిః లలితం మధురం వచః. 332

స్తంభాద్యాస్సాత్వికాస్సర్వే చేష్టా లీలాదయోఽపి చ,
ప్రసన్నముఖాగశ్చ ఇత్యాద్యా అనుభావకాః. 333

జుగుప్సాశమనిర్వేద వ్యాధ్యున్తాదా మదోమృతః,
విషాదోఽమర్ష అలస్యమపస్తారోఽత్రవర్జితాః. 334

ద్వివిధస్స తు సంక్షిప్త స్సంపన్నశ్చేతి కథ్యతే,
యువానౌ యత్ర సంక్షిప్తా సాత్వికవ్రీడితాదిభిః. 335

ఉపచారాన్నిషేవేతే స సంక్షిప్త ఇతీరితః,
ప్రోషితాగతయోర్యునో ర్భోగస్సంపన్న ఈరితః. 336

పరస్పరానుకూల్యము విలాసముంగలవారై నాయికానాయకులు దర్శనస్పర్శనాదులనుబొందునది సంభోగశృంగార మనఁబడును. అందు వికసించినకనుబొమలచేత నందమయినచూపు, లలితముమధురము నైనపలుకు, స్తంభాది సాత్వికభావములన్నియు లీలాదిచేష్టలు ప్రసన్నమైనముఖకాంతియు మొదలైనవి, దీనికి అనుభావములు. జుగుప్స, శమము, నిర్వేదము, వ్యాధి,

ఉన్మాదము, మదము, మృతి, విషాదము, అమర్షము, ఆలస్యము, అపస్మారము వీనినివర్జించి తదితరసంచారిభావములుగలుగును. ఈసంభోగశృంగారము సంక్షీప్తమనియు, సంపన్నమనియు ఇరుఁడెఱుగుతాను. యావనవంతులైన స్త్రీపురుషులు సాత్వికోదయము సిగ్గు మొదలగువానిచేత సంక్షీప్తములయిన యుపచారములను పొందినది సంక్షీప్త మనఁబడును. ఎడఁబాసియుండి కూడినవారిసంభోగము సంపన్న మనఁబడును.

❀❀ వీరరసలక్షణం. ❀❀

విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,
 సీతస్పదస్యరస్యత్వ ముత్సాహా వీర ఉచ్యతే. 337

యద్దాలంబనతే స్తత్త ద్గుణదానాదిదీపితః,
 ప్రసన్నముఖరాగాద్యై రనుభావో భవేదయం 338

ఔత్సుక్యచింతాహర్షాద్యైః పోష్యతే సహకారిభిః,
 యుద్ధవీరో దయావీరో దానవీరశ్చ స త్రి ధా. 339

విభావానుభావసాత్వికవృత్తిచారిభావములచే నదస్యరస్యత్వమును పొందింపఁబడినదై ఆలంబనగుణదానాదులచే ఉద్దీపితమైన ఉత్సాహస్థాయి వీరరసమాచున్నది. అది ప్రసన్నమైనముఖకాంతి మొదలయినవానిచే భావింపఁదగినది. ఔత్సుక్యము, చింత, హర్షము మొదలయినసహకారులచే పోషింపఁబడును. అవీరరసము యుద్ధవీర, దయావీర, దానవీర రసములని ఘృతైఱుగుతాను.

❀❀ యుద్ధవీరరసలక్షణం. ❀❀

సహాయాన్వేషణం యుద్ధే సమరోచితపాటవం,
 భీతాభయప్రదానాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః. 340
 యుద్ధవీరేహర్షగర్వా మర్షాద్యావృత్తిచారిణః,

యుద్ధవీరరసమందు యుద్ధమున సహాయమును వెతకుట, యుద్ధమున కుచితమైనపటుత్వము, భయపడినవారలకు అభయమిచ్చుట మొదలయిన అనుభావములును, హర్షము, గర్వము, అమర్షము మొదలయిన వ్యభిచారిభావములును గలవు.

❖ దయావీరరసలక్షణం. ❶ ❖

స్వార్థప్రాణవ్యయేనాపి ప్రపన్నత్రాణశీలతా. 341

ఆశ్వాసనోక్తయస్థైర్యమిత్యాద్యా విక్రియా మతాః,

దయావీరే మతిధృతి ప్రముఖావ్యభిచారిణః. 342

దయావీరరసమందు తనఅర్థము ప్రాణము పోగొట్టుకొనియైనను తన్ను శరణుచొచ్చినవారలకు రక్షించెడిస్వభావము, ఊఱుటపలుకులు, స్థిరత్వము ఇవి మొదలయిన యనుభావములును, మతి ధృతి మొదలైన వ్యభిచారిభావములును గలవు.

❖ దానవీరరసలక్షణం. ❷ ❖

స్థితపూర్వాభిభాషిత్వం స్థితపూర్వం చ వీక్షణం,

ప్రసాదాద్భహుదాతృత్వం తద్వాచామనుమోదనం. 343

గుణాగుణవిచారాద్యా అనుభావాస్సమీరితాః,

దానవీరే ధృతిర్హర్ష ఇత్యాద్యా వ్యభిచారిణః. 344

దానవీరరసమందు మందస్థితపూర్వకమైనపలుకు, స్థితపూర్వకమయిన చూపు, దయచేసివిశేషముగ ఇచ్చుట, వారిపలుకులను అనుమోదించుట, గుణాగుణవిచారము మొదలైన అనుభావములును, ధృతియు హర్షము ఇవి మొదలైన వ్యభిచారిభావములును గలవు.

❖ కరుణరసలక్షణం. ❸ ❖

విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,

సదస్యాస్వాద్యతాం నీతః శోకః కరుణ ఈరితః. 345

- ధర్మనాశోఽర్థనాశశ్చ బాంధవేష్టజనక్షయః,
 వధోద్భంధౌ చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః 346.
- దైవోపహతిధిక్కారౌ వ్యాధిశ్శాపోపశంసనం,
 ఇత్యాద్యాలంబనం దృష్టమనుభూతం శ్రుతం చ వా. 347.
- యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయం ఆలంబనగుణాశ్రయం,
 కేశవాసోఽంగసంస్కార వైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా. 348.
- రక్తాభో ముఖరాగశ్చ సబాష్ప మంధరా చ దృక్,
 భూపాతో ముఖవైవర్ణ్యం బాహుపాతో వికత్థనం. 349.
- విన్యాసో హస్తయోర్హార్షి నిశ్వాసోఽఛ్వాసద్విఘ్నతా,
 ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి తాడనం లుంతనం భువి. 350.
- హాహాకారస్తథాక్రందో విలాపః పరిదేవనం,
 భావాస్తంభాదయస్సర్వే భవేయురనుభావకాః. 351.
- నిర్వేదో దైన్యమాలస్యం ఉన్మాదవ్యాధిసుప్తయః,
 నిద్రామోహశ్చమోగ్లానిశ్చింతా స్తృతీరపస్తృతిః. 352.
- విషాదో జాడ్యమాత్సుర్యం శంకా మరణమేవ చ,
 ఏతే సంచారిణః ప్రోక్తాః కరుణే మునిసమ్మతాః. 353.
- ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవంత్యమీ,

విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిభావములచే నదస్యలకు అనుభవార్హత్వమును పొందింపబడినశోకస్థాయి కరుణనను మనంబడును. ఇందు ధర్మనాశము, అర్థనాశము, ఇష్టజనబాంధవజనక్షయము, వధము, తూకువేయుట, (ఉరిదీయుట) దారిద్ర్యము, పదభ్రంశము, ఆనమానము, దైవోపహతి, ధిక్కారము, వ్యాధియు, శాపమునుచెప్పుట ఇవి మొదలయినవి చూడబడినను అనుభవింపబడినను వినబడినను ఆలంబనవిభావములగును. ఉద్దీపనవిభావములును వాని నాశ్రయించియుండును. వెండ్రుకలు వస్త్రము దేహము ఇవి వికారమునుబొందుట, దేహము సోలియుండుట, ఎఱ్ఱని ముఖకాంతి, కన్నీరు.

గలమాపు ఈశ్వరీవనములు, నేలబడుట, ముఖవైవర్ణ్యము, చేతులుచేల వేయుట, ఆవికత్థనము, చేతులరుతలపైవెట్టుకొనుట, నిట్టూర్పులిడుట, అఱిమ్ము తల ముఖము వీనినికొట్టుకొనుట, నేలమీఁదపౌరలుట, ఈహాకారము, రోదనము విలాపము పరిదేవనము ఈఅనుభావములును, స్తంభప్రళయాదిసాత్విక భావములును, నిర్వేదము దైన్యము ఆలస్యము ఉన్మాదము వ్యాధి సుప్తి నిద్ర మోహము శ్రమము గ్లాని చింత స్మృతి అపస్తాంభము విషాదము జాడ్యము డౌతుక్యము శంక మరణము ఈవ్యభిచారిభావములును గలవు. ఈభావములు ఉత్తమమధ్యమాధమనిషయములయందు యథోచితముగ గలుగును.

—● అద్భుతరసలక్షణం. ●—

- విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః. 354
- ప్రాప్తస్పదస్యాస్వాద్యత్వం విస్మయోఽద్భుతతాం ప్రజేత్, 355
- దుష్ప్రప్యవస్తునః ప్రాప్తిః కర్త చాప్యతిమానుషం.
- మరిచిమానగంధర్వ నగ రాద్యవలోకనం, 356
- మాయేంద్రజాలసృత్తాది యస్య చాలంబనం సుతం.
- ప్రసన్నముఖరాగోఽక్షి విస్తారో నిర్నిమేషతా, 357
- శిరఃకపోలచలనం సాత్వికాశ్చానుభావకాః
- వితర్కచాపలావేగ హర్షాద్వ్యావ్యభిచారిణః,

విభావానుభావసాత్వికభావవ్యభిచారిభావములచే సభవారికి ఆస్వాద్యత్వమును బొందియుండు విస్మయస్థాయి అద్భుతరసమాను. ఈఅద్భుత రసమునకు దుష్ప్రప్యమైనవస్తువులప్రాప్తి, మనుష్యులకు అశక్యమైనవస్తువులు జేయుట, కాంతిచే నిర్ణయింపఁదగిన గంధర్వనగరాదులఁజూచుట, మాయ ఇంద్రజాలవిద్య సృత్యము మొదలయినవి ఆలంబనములు. అందు ప్రసన్నమైనముఖరాగము, నేత్రవిస్తారము, ఔష్ణపాటులేకయుండుట, తల కపోల ప్రదేశము వీనినికదలించుట ఈఅనుభావములును, స్తంభాదిసాత్వికానుభావ

ములును, వితర్కము చాపలము ఆవేగము హర్షము మొదలయినవ్యభిచారి భావములును గలవు.

❖ హాస్యరసలక్షణం. ❖

విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః. 358

నీతస్సదస్య రస్యత్వం హాసో హాస్య ఇతీరితః,
అసౌ విదూషణో వేత్త మత్తాద్యాలంబనాశ్రయః. 359

మల్లయుద్ధాహూతకర్త నిర్లజ్జత్వాదితద్గుణైః,
మృగపక్షీమనుష్యాణాం స్వరానుకరణైస్తథా. 360

వేదశాస్త్రకలావిద్యాదేశభాషాదికస్య చ,
విడంబనై రసంబద్ధాసత్ప్రీలాపైశ్చ దూషణైః. 361

ఛరక్రియానుకరణవా గాద్యైరపి చేష్టితైః,
తటస్థైస్తత్సహాచారై స్సమ్యగుద్దీపితస్తతః. 362

ఓష్ఠనాసాకపోలాస్యస్పందనై ర్దంతనిర్గమైః,
అనుమోదసముద్భూతై స్సాధుసాధ్యితిభాషితైః. 363

స్తంభ ప్రళయవర్జైశ్చ సాత్వికై రనుభావితః,
శౌతుక్యచాపలవ్రీడాహర్షస్త్పతిమదశ్రమైః. 364

మతిగర్వావబోధైశ్చ విస్మయేన చ సమ్మితః,
సోఽయం స్థితాదిభేదేన షడ్విధః పరికథ్యతే. 365

విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిభావములచే నదస్యాస్వాద్యత్వమును బొందింపఁబడినహాసస్థాయి హాస్యరస మనఁబడును. ఈరసము వికటకవులు ఈన్ద్రతులు మదించినవారు మొదలయినవారలను ఆశ్రయించినదై మల్లయుద్ధము ఆహూతముచేయుట సిగ్గుమానుట మొదలయినవానిగుణములచేతను, మృగపక్షి మనుష్యులస్వరములయొక్క అనుకరణములచేతను, వేదములు శాస్త్రములు కలలు విద్యలు దేశభాషలు మొదలగువాని యనుకరణములచేతను,

సందర్భము లేనిమాటలచేతను, సత్ప్రళాపములచేతను, దూషణములచేతను, పరక్రియలనుకరించు పలుకులచేతను, చేష్టలచేతను, దానిననుసరించిన తటస్థోద్దీపనములచేతను, బాగుగ ఉద్దీపితమై వెదవులు ముక్కు చెక్కిళ్లు ముఖము వీనిని కదలించుటచేతను, దంతములవెలిబుచ్చుటచేతను, సంతోషముచేగలిగిన లెస్సలెస్స అనుపలుకులచేతను, స్తంభప్రళయములను వర్జించి రోమాంచాది సాత్వికానుభావములచేతను భావింపబడినదై జౌత్సుక్యము, చాఘలము, ప్రీడ, హర్షము, స్మృతి, మదము, శ్రమము, మతి, గర్వము, ఆపబోధము, విస్మయము వీనిచేతపోషింపబడినదై ఆహాస్యరసము స్థితాదిభేదములచే నాఱువిధము తానని చెప్పబడుచున్నది.

❖ ❖ స్థితాదీని నిరూపయతి. ౧౦ ❖ ❖

స్థితమథ హాసితం విహసితముపహసితం చాపహసితం చ,
అతిహాసితం ద్వాభేదౌ స్తాము త్తమమధ్యమాధమప్రకృతౌ.

స్థితము, హాసితము, విహసితము, ఉపహసితము, అపహసితము, అతిహాసితము ఈఆఱున్న ఉత్తమమధ్యమాధమప్రకృతులయందు ఒక్కొక్కనికి రెండురెండువంతున గలుగును.

❖ ❖ స్థితలక్షణం. ౧. ౧౦ ❖ ❖

ఈషద్వికసితైర్లండైః కటాక్షస్పష్టసంస్థితైః,
అలక్షితద్విజాలీకం స్థితమిత్యభిధీయతే.

367

కడకయిహాపులచే వ్యక్తమైననవ్వులతోను కొంచెము వికాసమును బాందినచెక్కిళ్లతోనుగూడి తెలియబడని దంతములుగలదిగానుండునవ్వు ఉత్తములకు గలుగును. ఇది స్థిత మనబడును.

❖ ❖ హాసితలక్షణం. ౧. ౧౦ ❖ ❖

ఉత్ఫుల్లానననేత్రం తు గండై ర్వికసితైస్తథా,
కించిలక్షితదంతం చ హాసితం తద్విధీయతే.

368

వికసితమైనగండ్రు దేశములతోఁగూడి వికాసమునుభొందిన ముఖ నేత్రములుగలదిగాను కొంచెము చూడఁదగినదంతములు కలదిగాను నుండునది. హాసిత మనఁబడును.

❖❖ విహాసితలక్షణం. 3. ❖❖

ఆకుంచితాక్షిగండం యత్స్వరం మధురం తథా,
కాలాగతం సాస్య రాగం తద్వై విహాసితం భవేత్. 369

వంచబడినచూపును చెక్కిళ్లునుగలదిగాను, మధురముగాను, అసమయమందు వచ్చినదిగాను, ముఖిఖిలాసముతోఁ గూడినదిగాను ఉండునప్పుడు విహాసిత మనఁబడును.

❖❖ ఉపహాసితలక్షణం. ౪. ❖❖

ఉత్సుల్లనాసికం యత్తు జిహ్వోదృష్టినిరీక్షణం,
ఆకుంచితాంసకశిరః తచ్చోపహాసితం భవేత్. 370

వికసించినముక్కుగలిగినదై నాలుకయందు కంటిచూపుగలదై వంచబడిన భుజము శిరస్సునుగలదిగానున్నప్పుడు ఉపహాసిత మనఁబడును.

❖❖ అపహాసితలక్షణం. 5. ❖❖

సస్వానహాసితం యత్తు ప్రాశ్రునేత్రం తథైవ చ,
నిష్కంపితాంసకశిరః స్తచ్చాపహాసితం భవేత్. 371

ధ్వనిగలిగి కన్నులసిళ్లతోఁగూడి భుజిశిరస్సులు తలఁదలంను గదలకనవ్వెడునప్పుడు అపహాసిత మనఁబడును.

❖❖ ఆతిహాసితలక్షణం. ౬. ❖❖

సస్వరం సాశ్రునేత్రం చ వికృష్టస్వనముద్ధతం,
కరోపగూఢపార్శ్వం యత్తచ్చాతిహాసితం భవేత్. 372

స్వరముతోఁ గూడినదిగాను, నేత్రమందుకన్నీరుగలదిగాను, అధికధ్వని గలదిగాను, గొప్పదిగాను, ప్రక్కలుపిసికొనునదిగాను : ఉండునప్పుడు అతి హాసిత మనబడును.

—ॐ భయానకరసలక్షణం. ॐ—

- విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,
నీతస్వదస్వరస్వత్వం భయమేవ భయానకః. 373
- రక్షఃపిశాచభల్లూకవ్యాఘ్రవ్యాళాదిదర్శనం,
శూన్యారణ్యగృహారామశ్శశానాదిప్రవేశనం. 374
- యుద్ధదస్యన్వపద్రోహవికృతో గ్రస్వనా అపి,
అస్యాలంబనముద్దీప్త్యై భవేయుస్స్వేద ఏవ చ. 375
- ముఖోష్ఠతాలుకంపాస్యశోషా సాశ్చ్యవలోకనం,
శ్యామాభో ముఖరాగశ్చ నిష్క్రింతభ్రాంతతారకాః. 376
- ప్రణామః కాందిశీకత్నమంగుళిత్రాణచర్వణం,
సహాయాన్వేషణాది స్యాదాంగికై ర్వాచికై స్తథా. 377
- శరణం భవమే యుష్మద్ధాసోఽహం రక్ష రక్ష మాం,
ఆభయం దేహి మే తాతేత్యాదిరవ్యస్య సాత్వికాః. 378
- సర్వేఽనుభావకా యస్య త్రాసావేగా శ్రమో మృతిః,
విషాదశ్చాపలఠే మోహాశ్చింతాటాడ్యమపస్త్వృతిః. 379
- వీలే సంచారిణః ప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః,

విభానానుభావవ్యభిచారిసాత్వికభావములచే నదస్యరస్యత్వమును బొందింపబడినట్లై యుండుభయస్థాయి భయానకరస మౌను. ఈరసమునకు రక్షనుండు, దయ్యమ్ము, భల్లూకము, వ్యాఘ్రము, సాము మొదలైనవానిని జూచుట; శూన్యమైనఅడవి, ఇల్లు, తోట, క్షకానము మొదలయినవానియందు ప్రవేశించుట; జగదము, దొంగ, కాజిద్రోహము, వికారముగను ఉగ్రముగను బ్రవర్తనము. మొదలయినవి అలంబనమౌను. దీనికిచేమటఉద్దీపనము ముఖము

వెదపులు చెక్కిళ్లు వీనికంపము, ముఖమువాడుట, ప్రక్కలనుకాచుట, ముఖమునల్లనాట, నల్లగుడ్డుతిరుగుట, ఒక్క ప్రక్కకుపోవుట, దండము పెట్టుట, పారిపోవుట, ప్రేళ్ల కవచమునుకఱచుకొనుట, అంగికములచే వాచికములచే సహాయమును వెతకుట మొదలయినవి; నీకు నేదాసుడను నిన్ను శరణుపొందినాను నన్ను కాపాడుము కాపాడుము, అభయమియ్యవలయును అనుట; ఇవి మొదలయిన అనుభావములును; అన్ని సాత్వికభావములును, త్రాసము, ఆవేగము, శ్రమము, మృతి, విషాదము, చాపలము, మోహము, చింతయు, జాడ్యము, అపస్తారము, ఈసంచారిభావములును గలవు.

❀ బీభత్సరసలక్షణం. ❀

విభావాద్యైస్సదస్యానాం ప్రాపితో రస్యతామసా. 380

జుగుప్సాస్థాయికస్తజ్జైర్భీభత్స ఇతి కథ్యతే,

రక్తమాంసవసాస్థ్యాదిచ్చుర్దిలాలాద్యుపాశ్రయః. 381

అనుభావైః పరావృత్తి ముఖదృక్కూణనాదిభిః,

శ్యామేన ముఖ రాగేణ సాత్వికైః పుళకాదిభిః. 382

నిర్వేదశంకావస్తారవిషాదజడతాదిభిః,

దీనతామోహశోకైశ్చ సహితో వ్యభిచారిభిః. 383

స పునర్ద్వివిధక్షోభీ చోద్వేగీతి చ కథ్యతే,

రక్తమాంసాదిభిః క్షోభీ ఛర్దిలాలాదిభిః పరః. 384

విభావము మొదలైన భావములచే సభవారికి ఆస్వాద్యక్ష్యమును బొందింపబడినదియు జుగుప్సాస్థాయియు నైనది బీభత్సరసమనబడును. ఈ బీభత్సరసము రక్తము, మాంసము, పులిసీరు, ఎముకలు మొదలయినవియు, చాంతి, జొల్లు మొదలయినవియు, ఆశ్రయముగాఁగలది. వెనుకకుతిరుగుట. ముఖము దృష్టియు వంకబోవుట మొదలయినవి, నల్లనిముఖముకాంతి, ఈ అనుభావములతోను, పులకము మొదలయిన సాత్వికానుభావములతోను, నిర్వేదము, శంక, అపస్తారము, విషాదము, జాడ్యము, దైన్యము, మోహము, శోకము మొద

అయిన వ్యభిచారిభావములలోను గూడియుండును. ఇది ఊభిబీభత్సమనియు, ఉద్వేగిబీభత్సమనియు ఇరుదెఱుగులాను. రక్తమాంసాదులచేఁగలుగునది ఊభి బీభత్సము. ఛర్దిలాఁదులచేఁగలుగునది ఉద్వేగిబీభత్సము.

— ౦ రాద్రరసలక్షణం. ౦ —

విభావై రనుభావై శ్చ సాత్వైకై ర్వ్యభిచారిభిః,
సీతస్పవస్యాస్వాద్యత్వం క్రోధో రాద్ర ఇతీరితః. 385

ఆతలాయీ చ పిశునః పాతకాద్యభియోజకః,
క్షేపావమానాద్యాక్రోశవధబంధాదిఘాతకృత్. 386

యో వాన్యో ద్రోహకారి చ తస్యాలంబనమిష్యతే,
దార్ధ్యనిర్భయతాగర్వైరాధ్ధత్యాదియుతైర్గుణైః. 387

కోభవాన్కింకరోషి త్వమిత్యాద్యాః పరుషోక్తయః,
ద్వేషవాక్ప శిరఃకంపహాసవక్రేక్షణాదయః. 388

దష్టోష్ఠతా చ భృకుటీ రక్తోద్వృత్తా చ తారకా,
భూతాడనభుజాస్ఫాలచపేటాముష్టితాడనం. 389

కపోలస్ఫురణం రక్తముఖరాగో వధోద్యమః,
భేదనాకర్షణాఘాతచేదనం పటమోచనం. 390

భాషణం దండశస్త్రాస్త్రగ్రహణం చాభిధావనం,
మారణాశ్రువికర్షాస్పృక్పానాన్యత్యభిధావనం. 391

ఆపాప నృపశో ద్రోహిణ తిష్ఠతిష్ఠ క్వథావసి,
ఉత్పాటయామి మూర్ధానం కుర్వే వక్షోవిదారణం. 392

ఉన్ములయామి రదనాన్దాత్రం సంచూర్ణయామి చ,
ఇత్యాదివాచికం చైవ భయవర్జమసాత్వికం. 393

యస్యానుభావతాం యాంతి యస్యామర్షో మదస్పృతిః,
బౌత్సుక్యావేగమోహశ్చ గర్వేర్వ్యాచాపలోగ్రతాః. 394

ఉన్స్తాదోత్సాహోభోధాశ్చ భవేయుర్వ్యభిచారిణః,

విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిభావములచే శోదస్యాస్వాద్యత్వమును బొందింపఁబడినక్రోధస్థాయి రాద్రరసమని చెప్పఁబడును. ఆతఠాయుయు, కొండెముచెప్పవఱుండు, పాపము మొదలయినవానిని జేయుమనువాఁడు, జేపము ఆవమానము మొదలయిన ఆక్రోశమును బంధనము వధము మొదలయిన హింసను జేయువాఁడు, ద్రోహముఁజేయువాఁడును దీనికి ఆలంబనములు. దార్ధ్యము, భయము లేకయుండుట, గర్వము, ఔధత్యము, మొదలైనగుణములును, ఎవఁడురానీవు ఏమిచేయుచున్నావురా అనునవి మొదలయిన క్రూరవాక్యములును, విరోధపుపలుకులు, తలయూచుట, నవ్వుట, పంకరగఁజూచుట మొదలైనవియు, పెదవికొఱుకుట, కనుబొమలముడివేయుట, గుడ్డుఎఱ్ఱినై గిరిగిరి తిరుగుట, నేలకొట్టుట, భుజాస్ఫాలనముచేయుట, చేయిత్తుట, గుడ్డులిడుట, చెక్కిళ్లుఆదరుట, ఎఱ్ఱినిముఖికాంతి, చంపెడుయత్నము, భేదించుట, ఈడ్చుట కొట్టుట, నఱుకుట, వస్త్రమునువదలించుట, మాటలాడుట, దండ శస్త్రాదులను గ్రహించుట, పరుగులిడుట, చంపుట, కన్నీరిడుట, నెత్తురు. త్రాగుట, మిక్కిలితఱముట, ఓరిపాపీ, మరుష్యపశువా, ద్రోహి, నిలువునిలువుఁ ఎచటికిఁబోయెదవు, నీతలపగులఁగొట్టెదను, తొమ్ముచీల్చెదను, దంతములురాలఁ గొట్టెదను, దేహమునఁయఁగొట్టెదను, ఇవి మొదలైనపలుకులును, భయములేకయుండుట, సాత్వికములేకయుండుట, అనుభావములాసు. అమర్షము, మదము, స్పృతి, ఔత్సుక్యావేగములు, మోహము, గర్వము, ఈర్ష్య, చాపలము, ఉగ్రత ఈనంపారిభావములును గలవు.

● రసాద్రసోక్ష్మత్తిర్యథా. ●

హాస్యో భవతి శృంగా రాత్యరుణో రాద్రకర్తణః. 395
అద్భుతశ్చ తథావీరాద్భీభత్సాచ్చ భయానకః.

శృంగారరసమువలన హాస్యరసము గలుగుచున్నది. రాద్రరసమువలన కరుణరసము గలుగుచున్నది. వీరరసమువలన అద్భుతరసము గలుగుచున్నది. బీభత్సమువలన భయానకరసము కలుగుచున్నది.

❀ రసానాం విరోధో యథా. ❀

ఉభౌ శృంగారబీభత్సౌ మిథో వీరభయానకౌ. 396

రాద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ ప్రకృతిద్విషౌ,

శృంగారరసమును 'బీభత్సరసమును పరస్పరవిరోధులు. వీరరసమును భయానకరసమును విరోధులు. రాద్రరసమును అద్భుతరసమును విరోధులు. హాస్యరసమును కరుణరసమును విరోధులు.

రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిశ్రం త్యేవ పరస్పరం. 397

ప్రథమం యో రసః ఖ్యాతః స ప్రథానో భవిష్యతి,

అన్ని రసములును కార్యవశమువలనఁ జేరుచున్నవి. వానిలో మొదట వీరరసము చెప్పఁబడుచున్నదిో అది ప్రథానరస మనఁబడును.

ముఖ్యే రసేఽపి తేఽంగత్వం ప్రాప్నునంతి కదాచన. 398

రసములలో ముఖ్యమైనరసమందు తదితరరసములు ఒకానొకసమయ మందు అంగత్వమును బొందుచున్నవి.

సంచారిణాం రసానామప్యానుకూల్యమిహోచ్యతే,

౮ రసములకును 33 వ్యభిచారిభావములకును పరస్పరానుకూల్యము చెప్పఁబడుచున్నది.

❀ ౧-శృంగారవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❀

సర్వే భావాః ప్రయోక్తవ్యాశ్శృంగారే వ్యభిచారిణాః.

శృంగారరసమందు 33 వ్యభిచారిభావములును ప్రయోగింపఁదగును.

❀ ౨-వీరవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❀

అమర్షశ్చ విబోధశ్చ వితరోఽథ మతిర్ధృతిః,

క్రోధోఽసూయాథ సంమోహ ఆవేగశ్చాపి హర్షణం. 400

గర్వో మదస్త్రోఽగ్రత్వం భావా వీరే భవంత్యమీ,

వీరరసమందు ఆమర్షము, విబోధము, వికర్షము, మతి, ధృతి, క్రోధము, ఆనూయ, సంమోహము, ఆవేగము, హర్షము, గర్వము, మదము, ఉగ్రత్వము ఇవి గలుగును.

❖ 3-కరుణవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❖

దైన్యం చింతా తథా గ్లానిర్నిర్వేదో జడతా స్మృతిః. 40
వ్యాధిశ్చ కరుణే ప్రోక్తా భావా భావవిళారదైః,

కరుణరసమందు దైన్యము, చింత, గ్లాని, నిర్వేదము, జాడ్యము, స్మృతి, వ్యాధి ఈవ్యభిచారిభావములు గలుగును.

❖ ౪-అదృశ్యతవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❖

ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్తయః స్మృతిః. 402
ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యా రసజ్ఞైరదృశ్యే రసే,

ఆవేగము, జాడ్యము, మోహము, హర్షము, విస్తయము, స్మృతి, ఈభావములు అదృశ్యతరసమందు గలుగును.

❖ ౫-హాస్యవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❖

శ్రమశ్చపలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లానిస్తజైవ చ. 403
శంకాసూయావహితౌ చ హాస్యే భావా భవంత్యమీ,

శ్రమము, చాపలము, నిద్ర, స్వప్నము, గ్లాని శంక, ఆనూయ, అపహిత, ఈవ్యభిచారిభావములు హాస్యతరసమందు గలుగును.

❖ ౬-భయానకవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❖

సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే. 404

సంత్రాసము, మరణము, దైన్యము, గ్లాని, ఇవి భయానకతరసమందు గలుగును.

❖ ౭-బీభత్సవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❖

అపస్తారో విషాదశ్చ భయం రోగో మృతిర్మదః,
 ఉత్సాహశ్చేతి విజ్ఞేయా బీభత్సే వ్యభిచారిణః. 40౬

అపస్తారము, విషాదము, భయము, రోగము, మృతి, మదము,
 ఉత్సాహము ఈవ్యభిచారిభావములు బీభత్సరసమందుఁ గలుగును.

❖ ౮-కౌద్రవ్యభిచారిణామానుకూల్యం. ❖

హర్షోఽసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ,
 చాపల్యముగ్రతా చేతి కౌద్రే భావాః ప్రకీర్తితాః. 40౭

హర్షము, అసూయ, గర్వము, ఉత్సాహము, మదము, చాపల్యము,
 ఉగ్రత ఈభావములు కౌద్రరసమందుఁ గలుగును.

రామా దేర్హృది కారణోపజనితః కాల్వైః ప్రతీతిం గతః
 సంపుష్టస్సహకారిభిర్జనయతి స్థాయీ సుఖం వాసుఖం,
 భావానామసువర్ణనానుకరణైః కావ్యేఽపి నాట్యేఽపి చ,
 వ్యక్తోఽయం తు నిరాశ్రయస్సుఖకరస్సభ్యైరసశ్చరస్వితే.

ఇతి భరతరసప్రకరణం సంపూర్ణం.

అలంబనభూతనాయికానాయకులమనసున కారణముచేఁగఁ లిగినదై,
 కార్యములయిన అనుభావములచే జ్ఞానవిషయమునుబొంది, నహాకారులవ్యభి
 చారిభావములచే పోషింపఁబడి సాక్షియై, సంభోగశృంగారమునందు సుఖ
 ఘోషు, విప్రలంభశృంగారమందు దుఃఖమును గలుఁగజేసి, భావముల అనువర్ణ
 నానుకరణములచే కావ్యమందును, నాట్యమందును, వ్యక్తమై నిరాశ్రయమై
 సుఖకరమైనద్రవ్యము రసికులచే నాస్వాదింపఁబడుచున్నది.

ఇట్లు భరతరసప్రకరణము ముగిసినది.

చెన్నపురి: వాణిశ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారి.
 "వాణిశ్ల" ప్రెస్సున ముద్రితము:—1932.